

**QAACCESSA RAAWWII SIRNA KABAJA AYYAANA TAJOO
ROOBAA UMMATA ARSII GOSA UTAA WAAYYUU
BANTII BAATHI GAMMADII**

**WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GAMISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'EE YUUNIVARSIITHI
ADDIS ABABAA KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO
AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

**QAACCESSA RAAWWII SIRNA KABAJA AYYAANA TAJOO
ROOBAA UMMATA ARSII GOSA UTAA-WAAYYUU**

BANTII BAATHII GAMMADII

GORSAAN: Dr. DASTAA DASSAALANY

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII GAMISAAN
GUUTACHUUFU DHIYAATE**

**KOLLEEJJI NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTHI YUUNIVARSIITHI ADDIS ABABAA**

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) *Afaan Oromoofi Ogbarruu* guuttachuuf, Bantii Baatii, mata-duree: Qaaccessa Raawwii Sirna Kabaja Ayyaana Tajoo Roobaa Hawaasa Arsii Utaa-Waayyuu, Aanaa Adaamii Tulluufi Bulchiinsa Magaalaa Baatuu irratti qophaa'e.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____Mallattoo _____Guyyaa_____

Qoraa Keessaa_____ Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa _____Mallattoo_____Guyyaa _____

Itti gaafatamaa

Muummee_____Mallaattoo_____Guyyaa_____

Galata

Kaayyoon qorannoo kanaa akka galma ga'uufi jalqabaa hanga xumuraatti humnaafi yeroo isaanii osoo hin qusatin gorsaafi yaada bilchinna qabuun kan na cinaa dhaabbatan gorsaa koo Dr. *Dastaa Dassaalany* galanni ani qabuuf guddaadha. Gorsii obbolummaafi ogummaa isaan naaf gochaa turan milkaa'inna qorannoo kanaatiif ga'ee olaanaa qaba. Umriin dheeradhaa, gorsaa jaaraa, hamtuun isin hin argin nuu jiraadhaa.

Ammas, haadha worraa too B/stuu *Masarati Galaaseefi* Harmee too Aaddee *Halkanee Dugaa* kanneen yaadaan halkaniifi guyyaa na cinaa dhaabbataniinis galatoomaa harka keessan Rabbiin isiniifi haa deebisu jedhaan.

Akkasuma, Wa/ra Aadaafi Turiizimii aanaa Adaamii Tulluutiifi Bul. Magaalaa Baatuu keessa kanneeni hojjatan warreen milkaa'inna qorannoo kanaatiifi ragaalee barbaachisoo ta'aniin na maddii dhaabbatanii na tumsaa turan maraan Horaa bulaa, aadaa keessaniin gabbadhaa jedhaani.

Dabalataanis, hojjataa wa/ra Aadaafi Turiizimii Mag. Baatuu kan ta'e dargaggoo *Kadiir Aabbittii* meeshaalee woraabbii kaameraafi sagaleetiin qorannoo koo akka lafee dugdaatitti kan naa utubeefi akka dhugoomu taasisuun kan na cinaa dhaabbateef galanni koo yoomiyyuu si wajjiin jiraata jedhaan.

Hiika Jechootaa

Jechoonni armaa gadii kanneen qorannoo kana keessatti argaman hiika fuulletti kennameef kana qabaatu.

Jechoota

Akeeka

Baraaxaawu

Bayima

Baraaraa ba'uu

Daraaraa

Dhangalaasuu

Dotii

Faaya (Feessuu)

Faaximee

Goshoo

Haalamuu

Hamtuu

Hawwe

Hedatu

Jamaa

Jifaara

Marabbaa

Magaalada

Muraadaan

Qachaa

Hiikka

kaayyoo

bittinnaa'uu

wal ga'ii ummataa

bilisa ba'uu

micciiraa

labsuu (lallabuu)

marga kichuu

waan bareeda, (midhaassuu)

weedduu haawotii

jaalallee

waakkachuu

badduu

fedhe (barbaade)

abdatu

garee hawaasaa

meeshaa midhaaginaa

waliigaltee

xurunbaa sagalee addaa qabu

qalbiin

galma

Qixxee	wal-ga'ii hawaasaa
Rakoo qaluu	seera guuttachuu
Sadaqaa	kenna (nyaata guyya awwaalaa)
Simatan	wal fudhatan
Sakkoowwan	naamusa (amala/sona)
Tajoo	sirna badaaffannaa
Tolfannoo	jela bultii ayyaanaa
Walgara	obboleewwan walii fuudhuu
Wereega	kennaa guyyaa ayyaanaa

Gabaajee

Gabaajee fi kottooffachiisaani barreeffamani kunniin kanneen fuullee isaaniitti dhihaatani sanniin bakka bu'u.

B.M.B.

Bulchiinsa magaala Baatuu

W.A.T.

Waajjira Aadaafi Turiizimii

Mag.

Magaalaa

W/ra A.A.T.

Waajjira Aanaa Adaamii Tulluu.

ykn

yookiin

Fkn.

Fakkeenya

Axeereraa

*Kaayyoon qorannoo kanaa inni ijoon raawwii sirna kabaja ayyaana Tajoo Roobaa qaacceessuudha. Malleen qorannichaa mala qorannoo qulqullaa'innaa (akkamtaatiin) kan dhimma bahe ta'uun isaati. Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa qooda fudhattoota ayyaanichaa warreen hubannoo gahaa qaban, Abbootii gadaafi manguddoota gosaati. Hawaasa madda odeeffannoo ta'an kanneenii irraa odeeffannoon funaanuufi ammoo malleen itti fayyadame kanneen akka daawwannaa fi, af-gaaffiin hojii irra oolaniiru. Innis, sirni kabaja ayyaana Tajoo Roobaa kan raawwatamuufi adeemsi inni ittiin hoogganamu bakka bu'oota hawaasaatiifi abbootii gadatiin. Akkasumas, hirmaattoonni ayyaana Tajoo Roobaa garee cidha baaftuu sirnichaafi qaama hawaasaa kamiinuu kan hirmaachisu ta'uun isaati. Dabalataanis, faayidaan ayyaanni Tajoo Roobaa jiruufi jireenya hawaasaa keessatti qabu, Roobaafi nagaya buusuu, tokkummaa ummataa uumuufi cimsuun kan tajaajilu ta'uun isaati. Tajoon Roobaa kan inni raawwatu tibba Ji'a **Hinikkaa** (Ammajjii) gara boodaa (jalqabaa) ta'uu danda'a.*

Baafata

Mata Duree	Fuula
Galata	i
Hiika Jechootaa	ii
Gabaajee.....	iv
Axeereraa	v
Baafata	vi
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
Ariirrata.....	1
1.1. Seen duuba Qorannichaa.....	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa	3
1.3. Gaaffilee Bu’uura Qorannoo	4
1.4. Kaayyoo Qorannichaa	4
1.4.1. Kaayyoo Gooroo.....	4
1.4.2. Kaayyoo Gooree	4
1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa	5
1.6. Daangaa Qorannichaa	5
1.7. Hanqinna Qorannichaa	6
1.8. Seen duuba Nannoo Qorannichi irratti Gaggeefamee.....	7
1.8.1 Ummata Oromoo	8
1.8.2. Hawaasa Arsii.....	9
1.8.3. Argama	11
1.8.4. Bu’uura-diinagdee	14
1.8.5. Aadaa Fuudhaafi heerumaa	16
1.8.6. Nyaata aadaa.....	22
1.8.7. Dhugaatii Aadaa	24
1.8. Dhaabbilee Mootummaafi Miti Mootummaa	26
1.8.1. Dhaabbilee Barnootaa.....	26
1.9. Caasaa Gadaa Waayyuu	27
1.10. Gufachuu Sirna Gadaa-Waayyuu.....	27

BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	29
2.1. Ayyaana.....	29
2.1.1, Akaakuu Ayyaanaa.....	32
2.1.1.1, Ayyaana Ateetee	32
2.1.1.2. Ateetee Loonii	32
2.1.1.3. Ateetee Furmaata.....	34
2.1.1.4. Ateetee Hagayyaa	34
2.1.1.5, Ayyaana Baallii	35
2.1.1.5.1, Akka Oromoon Booranaatti aangoo waliifi dabarsuu;.....	35
2.1.1.5.2. Akka Oromoo Tuulamaatti;.....	36
2.1.1.6. Ayyaana Gumii.....	37
2.1.1.7. Ayyaana Odaa.....	38
2.1.1.8. Ayyaana Irreessaa.....	38
2.1.1.8.1. Irreessa Malkaa.....	39
2.1.1.8.2. Irreessa Tulluu	40
2.1.1.9. Ayyaana Tajoo roobaa.....	40
2.1.1.10. Dhahaafi Hiika Isaa	42
2.2. Yaaxxinna Qorannoon Kuni Bu’uureeffate.	45
2.2.1. Humna Ayaanaa	47
2.2.2. Fala Ayyaanaa	49
2.3. Simannaafi Garaagarummaa Qorannoolee Biroo Waliin qabu.....	50
BOQONNAA SADI	54
Malleen Qorannichaa.....	54
3.1. Mala Qorannoo.....	54
3.2. Madda Odeeffannoo.....	55
3.3. Mala Iddateessuu.....	55
3.4. Malleen Odeeffannoon ittiin funaannaman.....	56
3.4.1. Daawwannaa.....	57
3.4.2. Af-gaaffii	57

BOQONNAA AFUR	59
Qaacceessa Ragaalee	59
4.1. Ayyaana Tajoo Roobaa	59
4.2. Taatotaafi hirmaattota ayyaana Tajoo roobaa	60
4.3. QIXXEE (Guyyaa Araaraafi Murtee Ayyaana Tajoo).....	62
4.4. Tolfannoo	64
4.4.1. Dullacha Golgaa;	66
4.4.2. Cirri Eedduu	70
4.4.3. Malkaa Booreessuu.....	72
4.4.4. Xiribbaa Dhaabuu.....	73
4.5. Tumaa Seeraa.	76
4.6. Murtii Seeraa	77
4.7. Jiraachuufi Jijjiiramuu Ayyaana Tajoo	81
BOQONNAA SHAN.....	84
Cuunfaa, Argannoofi Yaboo	84
5.1. Cuunfaa	84
5.2. Argannoo	87
5.3. Yaboo	89
Wabiilee	91
Dabalee A: Gaaffiilee Afgaaffii.....	94
Dabalee B: Daawwannaa Dirree	95
Dabalee C: Hidda Latiinsa Arsii	96
Dabalee D: Maqaa Odeefkennitootaa	97
Dabalee E: Argama Iddoo Qorannichaa (Aanaa Qorannichaa)	99
Dabalee F: Suuraalee Odeefkennitootaa.....	100

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

Ariirrata

Ilmi namaa addunyaa kana irra jiraatu, jiraachuufi jecha bu'aa ba'ii heddu keessa darbee yoon ga'ee jira. Bu'aa ba'ii kana keessattis waa heddu horatee darba. Innis, aadaa, seenaa, hambaafi duudhaa hawaasaa ta'ee dhaloota irraa dhalootatti darbaa deema. Inni kunis, yeroo tokko qofatti kan daanga'ee dhaabbatu osoo hin taane boruufis hambaadha. Hambaaleen kunniinis qabeenyaafi duudhaa hawaasaa ta'anii amaleeffatamuun yeroo adda addaatti bakkaafi haala garagaraa keessatti irra deddeebi'amanii dalagamaa (raawwatamaa) deemu. Isa kanatu turtii yeroo dheeraatiin booda duudhaafi safuu ummataa (hawaasaa) ta'uun amaleeffatamee ayyaanteeffatamaa deeman jechuudha.

1.1. Seen duuba Qorannichaa

Kanaafi, aadaafi duudhaan hawaasni Oromoo qabu keessaa isaan muraasni ayyaanota. Ayyaanoota kanneen keessaa inni tokko Tajoo-Roobaati. Qorannoon kunis, raawwii sirna ayyaana Tajoo roobaa hawaasa Arsii Gosa Utaa-Waayyuu qaacceessurratti xiyyeeffata.

Dhalli namaa addunyaa kana irra jiraatu, jiraachuufi jecha bu'aa ba'ii heddu keessa darbee yoon ga'ee jira. Bu'aa ba'ii kana keessattis waan adda addaa horatee darba. Kunis, aadaa, amantaa, seenaa, duudhaafi hambaalee adda addaa dhaloota irraa dhalootatti daddabarsaa deema. Inni kunis, har'a qofatti kan daanga'ee hafu osoo hin taane boruufis hambaadha. Hambaaleen kunniinis aadaa ta'ee amaleeffatamuun yeroo adda addaatti bakkaafi haala adda addaatti irra deddeebi'amee dalagamaa deema, irra deddeebi'ee hojjatamaa deemuu kanatu yeroo dheeraafi amaleeffatamuun dalagama. Isa kanatu duudhaafi safuu, ayyaana ta'ee ayyaaneeffatamaa dhufe.

Uummanni Oromoos aadaa, duudhaafi hambaalee ummataa biroo irraa adda isa taasisu qaba. Aadaan immo, eenyummaa saba tokkooti. Akkasumas aadaan haala jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti calaqqee jiruufi jireenya saba isaati. kanumaan kan walqabatu, *Hundeessaa Waaqwayyaafi Toleeraan* (1995;13) waa'ee aadaa yoo ibsan, “Dhalli namaa akkaataa naannoo isaa hubatee itti jijjiiru qaba. Kana keessatti safuu, hooda, beekkumsaafi qaroominni iddoo guddaa qaba. Jijjiiramni kuni immo diinagdeefi sirna

hawaasa sani irratti hundaa’a. Akkaataaan hubannoo sirna hawaasaa kuni immoo aadaa jeedhama, jedhu.

Akkuma yaada kana irraa hubachuun danda’amutti aadaan diinagdee, eenyummaa, seenaafi siyaasa biyya tokkoo jijjiiruufi guddisuu keessatti ga’een inni qabu olaanaa ta’uu isaati. Kana malees, aadaan tattaaffii hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti taasisu hunda ammachuun akkaataa aadaan hawaasummaa saba isaa kan biraa irraa adda godhu kan agarsiisu ta’uu isaati.

Haaluma kanaan, Uummanni Oromoo Aadaafi safuu hawaasa biroo irraa adda isa taasisu heddu qaba. Kunis, Oromoo aadaafi duudhaa isaatiin oolee bula, ba’ee gala, rafee ka’a ittiin boqonnaa argata, hara galfata , irribaa ka’ee ittiin bobba’a, horee ittiin badhaadha. Kanaafi ayyaaneeffatee Waaqa isaa ittiin kadhatee milkaa’a, milkaa’ee galata galfata, kanaafuu ayyaanni uummata Oromootiifi jireenya ganamaa-galgala keessatti waa mara isaati jechuudha.

Namni kamuu Ayyaana isaa kadhatee guddata, horee badhaadha, qaramee baha, Kanaafi ayyaanni Uumaafi uumamaa walitti araarsa. Kanaafi, dhalli ilma namaas karaa ayyaana isaatiin badii hojjate irraa baraaraa baha. Kana malees, ayyaanni hawaasa jiruufi jireenya tokkootiifi naannoo tokko keessa jiraatan walittii fidee akka isaani naga’aafi tasgabbiin waliin jiraatan taasisa. Namoonni sababa ayyaanaatiin walitti dhufanii akka waliin waaqeeffataniifis carraa kennaafi. Ummata Oromoo birattis wanti hunduu ayyaana isaatiin milkii argataa. Kanaafi Oromoon ayyaana isaa yeroo adda addaafi bakka garagaraatti irra deddeebbiin kabajata, kan kabajatus baay’ee qaba. Akka Jaarsoliifi hayyoonni argaa dhageettii Utaa-Waayyuu jedhanitti.

Kanuma bu’uura gochuun qorannoon kunis kan irratti xiyyeeffatu Qaacceessa Raawwii sirna ayyaana Tajoo-Roobaa Ummata Arsii Gosa Utaa-waayyuu aanaa Adaamii Tulluufi Bul. Magaala Baatuu keessatti raawwateedha.

Ayyaanni Tajoo roobaa Ummata Arsii gosa Utaa-waayyuu biratti baay’isee barbaadamaafi jaalatamaadha. Ayyaana kabajamaa ummata Oromooti. keessattuu hawaasa Arsii waayyuu biratti bara baraan ji’a *Ammajjii* keessa guyyaa Ayyaan-beektuufi abbootiin Gadaa murteessaanitti kan kabajamuudha.

Tajoo Rooba kan ayyaaneeffamuufi kadhaa rooba *Furmaataa (Arfaasaa)* sa'aa-namaafi, alaa-manaafi, ambaa-diinaafi waan barbaachisuuf, Ummanni Oromoo naannoo Magaala Baatuutiifi Aanaa Adaamii Tulluus bara baraan Malkaa Obaatti ykn Malkaa Baatuutti ba'uun ayyaana raawwatuudha.

Kan inni kabajamuufis araara buusuu Sa'aa-namaatiifi alaa-manaatiif, ambaa-diinaatiif, ardii-samiitiif,...waan hundaafuu Oromoon falaafi kadhadaani Waaqa ofii araarfata, hedatas. Akkasumas, lafaafi waaqaa walitti araaramuun akka roobni furmaataa ykn arfaasaa roobu, akka bonni dheerate gogiinsi hammaatee sa'aafi nama hin miine kadhannaa qabana buusuu waaqaatiifi kan raawwatamuu kadhannaan ayyana Tajoo-roobaa kan Ummata Arsii Utaa-waayyuu keessatti raawwatamuufi jechuudha .

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Tajoon Roobaa ayyaana kadhannaa rooba furmaataa ykn rooba arfaasaati. Kanaaf, Ummanni Oromoo Arsii Utaa-waayyuu Aanaa Adaamii Tulluufi Bu. Magaala Baatuu biratti ayyaana beekamaadha. Haa ta'u malee, yeroo as dhiyeenna kana raawwiin sirnichaa hir'achaa dhufe. Inni duraan beekamaafi bal'innaan hawaassicha biratti kabajamu suni yeroo ammaa hirmaatoonsi xiqqaachaa dhufuun, dhaloonni ammaas dagachaa dhufaa jira. Qorannoo kanas akkan dhimma kanarratti gaggeessu kan na taasisa isa kana.

Ayyaanni Tajoo roobaa kuni kan ummanni Oromoo Arsii waaqa isaa ittiin rooba furmaataa kadhatuufi araarama waaqa ofii irraa eeggatuufi hedatuudha. Haata'u malee qorannoon cimaan hayyoota ogummaa qorannoo bu'uuraa qabaniin hin adeemsifamne. Kanneen hamma ta'e tokko qorachuufi yaalii godhanis kanneen akka waajjira Aadaafi Turiizimii aanaa Adaamii Tulluu (2007fi2008) kan adeemsisan yoo ta'u, akkasumas barattoota *Yuunivarsiitii* adda addaa irraa Digirii isaanii isa jalqabaa ittiin guuttachuufi qophaa'een yoo ta'u, inni kunis qorannoo isaan irratti gubba gubbaa irra salphisani hiika ayyaanichaa kennuun bira darban malee, ayyaannichi maal akka ta'e maaliifi akka kabajamu, raawwiilee kabaja ayyaannichaa irratti taasifaman eenyuun akka kabajamu, eenyuun akka hirmaachisu, eenyuun akka hin hirmaachifne, maaliifi akka hin

hirmaachifneefi bu'aa kabaja ayyaanichaa irraa argamu irratti qorannoo isaanii baldhinnaafi gad-fageenyaan hin geggeessine.

Kuni immoo haala kanaan kan hafu yoo ta'e dhaloonni itti aanu dhageettii gurraa (bifa afoolaatiin) waa'ee ayyaana Tajoo-Roobaa dhaga'uun alatti wanta bifa barruutiin kaa'ameefi yookaan taa'eefi bu'uura cimaa ta'e tokko argachuu irratti rakkachuu ni danda'u jedheen amana. Kanaafi, rakkoo qunnamuu danda'u kana hambisuufi jecha qorannoo koo kana keessatti bifa baldhinnaafi bilchinna qabuun ayyaana Tajoo-Roobaa kana adeemsa raawwii isaa hamma naafi danda'ameen qaacceessuu, seenaafi faayidaa inni hawaasaafi kennu bifa barreeffamaatiin akka kaa'uufi na kakaasee jira.

1.3. Gaaffilee Bu'uura Qorannoo

1. Ayyaanni Tajoo-roobaa adeemsaafi raawwilee akkamii keessa darba?
2. Hirmaattoonni ayyaana Tajoo Roobaa eenyuun fa'a?
3. Faayidaan ayyaanni Tajoo Roobaa Uummata naannootiifi qabu maal fa'a?
4. Ayyaanni Tajoo roobaa yoomiifi eessatti kabajama?

1.4. Kaayyoo Qorannichaa

1.4.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroon qorannoo kanaa raawwii sirna ayyaana Tajoo-roobaa hawaasa Arsii Utaa-waayyuu qaaccessuudha.

1.4.2. Kaayyoo Gooree

1. Raawwiifi adeemsa ayyaana Tajoo roobaa adda baasuun xiinxalluu;
2. Hirmaattoonni ayyaana Tajoo roobaa eenyuun fa'a akka ta'an adda baasuun ibsuu;
3. Faayidaa ayyaanni Tajoo Roobaa hawaasa naannoo saniitiifi qabu xiinxalluu;
4. Ayyaanni Tajoo roobaa yoomiifi eessatti akka kabajamu ibsuu;

1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kuni qaamolee garagaraatiifi tajaajila kennuu danda'a jedheen abdadha. Kunis, kooppiin waraqaa qorannoo kanaa waajjiira Aadaafi Turiizimii Bu.Magaala Baatuutiifi Aanaa Adaamii Tulluutiifi akka madda odeeffannoottii tajaajiluu danda'a.

Dabalataanis, waraqaan qorannoo kuni *mana kitaabaatti* waan hafuufi dhaloonnii itti aanee baratu keessattuu barattoota Muummee Afaan Oromoo ogbarruufi fookloorii barataniif gara fuul-duraatti mata duree kanaafi k.k.f. irratti qorannoo bal'aa adeemsisuu yoo barbaadaniif akka ka'uumsaatti itti dhimma bahuun qorannoo kana irraa fayyadamaa ta'u jedheen amana.

Walumaagalatti, qaamoleen kanaa gaditti ibisaman kunniin bu'aa qorannoo kanaa irraa fayyadamaa ta'uu danda'u jedheen abdadha. Isaanis:-

Barsiisotaafi barattoota muummee ogbarruufi fookloorii Oromootiifi akka wabiifi madda odeeffannootti tajaajiluu danda'a, Waajjira Aadaafi Turiizimii Bul. magaala Baatuutiifi aanaa Adaamii Tulluu ragaa odeeffannoofi beekumsa dhaalootaafi akka ibsuu danda'aniifi akka madda odeeffannootti tajaajiluu danda'a. Namoota gara fuuduraatti ayyaanota Oromoo adda addaa irratti qorannoo gaggeessuu fedhaniifi ka'uumsa ta'uu danda'a.

1.6. Daangaa Qorannichaa

Ummaanni Oromoo jiruufi jireenya hawaassummaa isaa keessatti kabaja ayyaanaa bakkaa, yeroofi qabiyyee adda addaa keessatti haalaafi bakka adda addaatti irra deddeebi'ee kabajata.fkn, Ayyaanota adda addaa inni kabajatu keessaa kan akka Ayyaana Gubaa, Irreessaa, Ateeteefi Ayyaana Loonii, Tajoo roobaa fi kanneen kana fakkaatan kanneen biroos maqaa dhahuun ni danda'ama.

Garuu, hunda isaan irratti qorannoo gaggeessuun ulfaataadha.Kanaafi, daangeeffachuun barbaachisaadha, Isuma kana bu'uura gochuun qorannoon kunis bakkaan, yeroofi qabiyyee isaatiin kan daangeeffame ta'ee kan raawwatameedha. Akkasumas, qorannoon kuni daangaa iddoo keessatti adeemsiifametiin Ummata Oromoo Arsii gosa (hawaasa)

Waayyuu Godinaa Shawaa Bahaa, Aanaa Adaamii Tulluutiifi Bu.Magaalaa Baatuu keessaattii kan raawatameedha. Dabalataanis, yeroon kan daangeefamuu yoo jedhamu ayyaanni Tajoo-Roobaa ayyaana kadhannaa roobaa furmaataa waan ta'eefi guyyaa kadhannaa kana kadhatanii waaqarraa ittiin milkaa'ani jedhamee yaadatamutti raawatama. Kunis ji'aafi guyyaa *Hinikkaati*.

Hinikkaan immoo, hangafa guyyyoota ji'a tokko keessatti argamaniiti. Akkasumas, *Hinikkaan* guyyaa itti kabajamuu qaba. Innis ji'a *Ammajjii* guyyaa *Hinikkaa* jalqabaati ykn,dhumaati, *Hinikkaa* hangafaa, maandhaati jechuudha. Dabalataanis, *Hinikaan* guyyaa waaqaati jedhamee yaadama. Kanaafi, qorannoon kunis qabiyyee isaatiin immoo ayyaannota hedduu kabajaman keessaa *sirna ayyaanaa Tajoo-Roobaa qaacceessuu* irrattii kan xiyyeeffateedha.

Sababni qorannoon kunis mata duree kana irratti daanga'eeffamees, Ayyaanni Tajoo-Roobaa kuni ayyaana guddaafi beekamaa hawaasni naannoo kanaa, kadhannaa rooba furmaataatiif raawwatu yoo ta'u yeroo ammaa kana sababootaa adda addaa irraa kan ka'e laafaa, dadhabaa waan jiruufi isa kana irraa baraaruufi (oolchuufi) jecha dalagame jechuudha.

1.7. Hanqinna Qorannichaa

Adeemsa hojii qorannoo kanaa keessatti gufuuwwaan qorannoon kuni akka karoorfamettii hin raawwatamnee taasisan hedduudha. Rakkoolee sanniin keessaas kanneen eeramuu danda'an; rakkoo meeshaalee, kan maallaqaa, rakkoo odeeffannoo qorannicha raawwachuufi barbaachisan irratti qaama dhimmi ilaalatu irraa hayamamaa ta'uu dhabuufi akkasumas naannoon qorannoon kuni itti gaggeeffamu keessatti haallii qubsuma ummataas ragaa barbaadame ariitiin argachuu irratti dhiibbaa geesisee jira.

Dabalataanis, hawaasni naannoo qorannoon kuni itti gaggeeffamee harka **40** oli horsiisee bulaa waan ta'eef ragaa barbaadame sana yeroofi akkaataa barbaadameen argachuu irratti baay'ee rakkisaadha. Akkasumas, bakki ayyaanichi itti kabajamu bakka adda addaafi wal irraas fagoo waan ta'eefi ammas rakkinnicha dachaa taasisa.

Walumaagalatti, gufuuwwan qorannoo tokko keessattii mudachuu malan dursanii shakkuuniifi tilmaamuun hanqinnoota sanneen jelaas mala ittiin bahuu danda'an uumuufi nama gargaara. Kanaafuu, anis dursee itti yaadeen hojichatti seene waan ta'eef rakkoolee na muudatani sanniin hir'isuudhaan hojii kana fiixa baasuu (akka inni milkaa'u taasisuun) danda'ee jira.

1.8. Seen duuba Nannoo Qorannichi irratti Gaggeefamee

Qorannoo tokko haala milkaa'aa ta'een qorachuufi seen-duubee bakka qorannichaa, hawaasichaafi iddoo qorannichi itti gaggeeffamuu beekuun baay'ee barbaachisaadha. Kunis, qorannoon adeemsifamu sun aadaa, duudhaa, amantii, safuufi seenaa ummatischaa osoo hin cabsineefi hindabsine raawwachuufi nama gargaara.

Kanaafi, qorataan kunis boqonnaa kana keessatti saxaxni waliigala qorannichaa maal akka fakkaatuufi maal irrattis akka xiyyeeffatu kan hamma tokko namatti agarsiisuufi yaalee jira. Haaluma kanaan, boqonnaan kuni eenyummaa sabaa, argama bakka isaa, teessuma lafa isaa, haala qilleensaa, qabeenya uumama isaa, baay'inna ummataa, baldhinnaafi daangaa naannoo isaa, olka'iinsa aanichaa sirrii danbalii galaanaa irraafi k.k.f. kanneen biroos kan ibsi baldhinnaafi gad-fageenyaan itti kennamu ta'a jechuudha.

Haaluma kanaani, qorannoon kunis kan irratti xiyyeeffatu Ummata Oromoo Arsiiti. Hawaasni Oromoo Arsii kuni immo maddi isaa dameewwan hidda latiinsa *Oromoo* keessaa damee *Bareentuu* keessatti ramadama. Akkasumas, dameewwan muummee *lamatti* hirama. Isaanis, Sikkoofi Mando. *Abbaas-Haajii* (1982) Dabalataanis, "Ummanni *Oromoo Arsii* kuni lafa bal'aafi dirree diriirtuu irra kan qubatee dha. Yoo teessuma lafa Oromoota gosaa fi qaccee biraatiin wal-bira qabamee ilaalamu jechuudha."

Akkuma ibsa hayyuu kanaatti ammas dabalee yoo ibsu bal'inni lafa teessuma hawaasa kanaa gara kaabaatiin qaccee ummata Oromoo Tuulamaafi Jiilleen, Gara kibbaatiin damee hawaasa Oromoo Booranaafi damee ***Kushi*** kan ta'e ummata *Sidaamaatiin*, gara kaaba-bahaatiin ummata Somalee lafa amma *Ogaadee* jedhamee yaamamuun; Akkasumas, gara dhihaatiin immo ummattoota Sabaafi sablammii kibbaa kanneen akka

Geede'oo, Alaabaatiifi Silxee k.k.f taniin daangeeffama. akka kitaaba Daani'el (2002) ba'e irratti ibsametti.

1.8.1. Ummata Oromoo

Hawaasni Oromoo ummata baay'innaan biyya Itoophiyaa jedhamuun yaamamtu tan gaafa ardii Afrikaa keessatti argamtu keessatti hedduminnaan qubatee jiraatuudha. Hawaasni *Oromoo* jedhamu kuni daangaan qubannaa isaa *baddaa gammoojjii* Itoophiyaa keessa bal'achuun gara kaabaatiin hawaasa *Amaaraatiin* gara kibbaatiin Biyyaa *Suudaan Kibbaatiin* qarqara *Keeniyaatiin*, Akkasumas, gara kaaba-bahaatiin ummata *Ogaadeeniifi Sumaaleetiin*, Bahaan immo biyyaa Sumaaleetiin, dabalataanis, gara dhihaatiin *biyya Suudaan Kaabaatiin* kan wal-daangeessu ta'uu isaati.

Baay'inni ummata kanaa immo gara miiliyoona 38--40tti tilmaama jedhameetoo yaadama. Akka kitaaba *Gadaa Melbaa* (1988:57) bahe wabeeffachuun hayyoonni adda-addaa ibsanitti ummanni Oromoo kan biyyaa Itoophiyaa keessa jiraatu baay'inni isaa amma kanaa olitti ibsame kana yoo ta'u, hawaasni Oromoo kuni ummata bal'aa Ardii Afrikaa keessa qubatee jiraatu ummata afaaniifi aadaa ofii qabuudha.

Hawaasni seenaafi amantii mataa isaa qabuufi dabalataanis, hidda latiinsa sanyii *Kush-Bahaa* kan ta'e kan siyaas-diinagdee mataa ofii qabu, Akkasumas, amantaa fi gurmaa'inna seer-qabeessa kan ta'e sirna *Gadaatiin* kan wal-bulchaa tureefi aadaa, duudhaa, safuufi afaani isaa kan sanyii *Kush-Bahaatiin* wal-qabatu dubbataafi kabajataa kan tureedha.

Hawaasni Oromoo kuni yeroo ammaan duraa saba ragaa barreeffamaa quubsaa ykn sirnaawaa hin qabneefi seenaa achii dhuftee madda isaa, qabeenyi yookiin siyaasi-diinagdee isaa jelaa baraaxaawaa ykn bittinnaa'aa dhufeedha. Hanga amma yeroo asi-dhiyootti wantoonni barreeffamanis haa ta'uu dubbiidhaan jiranis, kan wal-nama falmisiisaniidha. Kana jechuun kan hin qulqulloofne jechuudha. Kanaafi, seeneessittoonni adda-addaa gareen xiinmaddaa, akkasumas, sabboontoonni saba kanaa yeroo ammaa kana waggoottan dheeraa kumaatamaani laakkawwaman achi duubattii deebi'uun

(hiixachuun) seenaafi madda saba kanaa, akkasumas, hambaa aadaafi duudhaa isaa qo'achuu, qorachuufi wanti dhama'aa jiraniifi.

Walumaagalatti, Hayyoonni qorannoofi qu'annoo kanaa yoo seenaafi eessaa dhuftee sabichaa gabaabsanii kaa'an, ummanni Oromoo kuni waggootan kumaatamaan laakkawaman dura irraa kaasee naannoo *kaaba-bahaa Ardii Afrikaa* kana keessa kan jiraataa ture ta'uu isaa mirkaneessuu. isuma kana mirkaneessuufi;

kitaaba Gadaa Melbaa(1988:57) irratti akka ibsametti, Akkasumas, kan Mohammed Hassen (1994:44) irratti yoo ibsu akkas jedha,

The Oromo are the largest of the Eastern Cushitic-Speaking group of peoples who are known to have lived in Ethiopia region for thousands of years. They are also one of the major African peoples. We do not know when the Oromo evolved their separate national identity and language but we know that they are one of the indigenous peoples of Southern Ethiopia.

Further more by referring to essays and oral traditions, Mohammed concluded the presence of the Oromo people within medieval Christian kingdom of Ethiopia (Abyssinia) before the sixteen century. Mohammed's conclusion indicates that relegating Oromo to as new comer is basically erroneous and that the Oromo have been in the country even before the now politically dominant group emerged. Generally speaking recent historical, linguistic and an anthropological studies reveal that the Horn of Africa is the original home land of the people and they have inhabited the area for millennia, Jedha.

1.8.2. Hawaasa Arsii

Ummanni Oromoo ummata bal'innaan ardii kaaba baha Afrikaa keessa qubatee argamuudha. Akkasumaas, ummanni *Arsii* damee *lammaan Oromoo* kessaa ummataa damee *Baareentuu* jelatti argamuudha. Dameen saba bal'aa Oromoo kuni qubsuunnii isaa naannoo Oromiyaa keessaa ta'us baldhinaan kan keessatti tamsaa'ee argamuu Godinootaa Oromiyaa keessaa Godinaa *Baalee, Arsiifi Arsii dhihaa* yoo ta'uu Aanoonnii muraasii isaas Godinaa shawaa Bahaa keessatti ni argamu. Akasummaas, magaaloonnii isaanii hammii ta'e tokkoo Godinaa kana keessatti ni argamu. Haalumaa kanaan bu'uurri qorataa qorannoo tanaas iddoon inni irratti xiyyeefatee, Qorannoo isaa wixineefattes godinuma shawaa Bahaa Aanaa Adaamii Tulluu Jiddoo Kombolchaafi Bul.Magaalaa Baatuu irratti xiyyeefateeti. Akkasumaas, hawaasii Arsii godinoota Aanaaleefi

Bulchiinsaa Magaaloota kuniin afaan inni dubbatuufi aadaan isaas tokkuma. kana jechuun afaan Oromootiif aadaa Oromooti jechuudha. Akka Hayyoonniifi Manguddoonni Argaa dhageetti Utaa-waayyuu ibsanitti.

Arse ilmaani *sadi* qaba ture, Isaaniis *sikkoo*, *mandoofi Doorannnee[Manna]*dha. Maqaan waamamanis *sadan Arsee* jedhamuun yaamamu. Ta'us garuu yeroo ammaa kana kan qacceed isaanii horanii, bal'atanii, dagaagan godinoota gubbatti ibsaman kanneen mara guutanii jiran ilmaan hortee lamaaniiti. Isanis, kanneen qaccee *sikkoofi Mandootti* jechuudha.

Horteen *qacceed Doorannee* waan safuufi aadaa hawaasaa (ambaa) cabsaniifi akka dhibameen murtee sabaafi ambaa keessaa bahu *yaayyannii (muukuu itti muranii,)* dhuma irratti akka biyya gad-dhiisee fagaatu taasisani. Sana booda ilmaanii Arsee lamaani *Sikkoofi Mandoo* horanii babal'atanii iddoowwan armaani dura eeraman sanniin keessa faca'anii jiraatu. Haalumaa kanaan dameen *sikkoo* ilmaan *shan* jedhamuun waamamuu. Isaaniis *Bullaalla, Jaawwii, Waajii, Wocaaleefi Ilaanii* fa'a jedhamuu.

Akkasuma *Maandos*; hortee *Torba* qaba jedhu. Isaanis *Torban Maandoo* Jedhamuun yaamamu sunniinis, *Hawaxa, Raayyaa, kaajawa, utaa, wayyuu, Harawaa fi Biiltuu* fa'a jedhamu.

Ummanni Oromoo *waayyuu* dameewwan gurguddoo ummata Arsii keessaa qaccee *Mandoo* jelatti ramadama. Horteen Oromoo *waayyuu* qaccee *shan* of jelatti kan qabatu yoo ta'u akka manguddoonni argaa-dhageettii gosaa ibsanitti horteen *shanani* *waayyuu* kunniinis; Oliyyee, Abbayyii, Weegee, Haballoosaafi Habarnoosa Fa'a. Isaanis, warreen hortee *Mandoo* ta'an kanneen aanaafi magaalaa qorannoon kuni irratti geggeeffame keessatti argamaniidha. Akkasumas, horteen *shanani waayyuu* kunniinis tokkoon tokkoo isaanii balbalaafi qaccee mataa ofii danda'een yaamamu. kanneen qubsumni isaanii gammoojjii godina shawaa bahaa jiddu gala sulula qiinxamaa ykn aanaa dugdaafi booraa ummata *Jiillee* kan hortee Goonaa irraa kaasee hanga aanaa Arsii Nageelleetti kan diriiree jiruudha. Kana jechuun ummanni Oromoo *waayyuu* kan dirree qorannoo kanaa keessatti hammataman kuni gara kaabaatiin qaccee Oromoo Tuulamaa ta'een gara kibbaatiin hawaasa Utaa kan horteen isaa maatii Oromoo Arsii ta'een, akkasumas gara

bahaatiin hawaasa Arsii kan hortee Allaa-daallee ta'eeniifi gara dhihaatiin immo hawaasa ummattoota kibbaa ta'aniin kanneen akka hortee Silxee, Maaraqoofi Masqaanaa fa'a waajjiin wal-daangeessuun nagayaan, jaalalaanfi kabajaan waliin jiraatu.

1.8.3. Argama

Akkaataa odeeffannoo Wa/raalee Aadaafi Turiizimii aanaa Adaamii Tulluutiifi Bul. Ma. Baatuu irraa hubachuun danda'metti argamni aanaa Adaamii Tulluufi Bul.Magaalaa Baatuu akkuma kanaan dura mata duree adda addaa keessatti sababoota adda addaatiifi ibsaa turre argamni aanaa Adaamii Tulluutiifi Bul.magaalaa Baatuu kanneen daangeeffamaniin Gara kaabaatiin Aanaa Duugdaatiin, gara kibbaatiin Aanaa Arsii Nageelleetiin, gara bahaatiin godina Arsii Zuwaay-dugdaatiin, gara dhihaatiin immoo, ummatoota sabaafi sablammii naannoo Kibbaa aanaa Maaraqoofi Daalochaatiin kan daangeefaman yoo ta'u, walumaagalattii, aanaan Adaamii Tulluu gandoota qoonaan Bulaa 43fi bulchiinsaa Magaalaa 4 ofi keessatti qabatee kan hundoofteedha.

Dabalataaniis, bal'inni walii gala Aanichaa bal'innaa lafa heektaaraa 142.295.32 ta'u irratti diriirtee kan argamtuu yoo ta'uu; argama sirrii sarara-dalgeefi gadee saayiinsii hawaasaatiin immoo Annaan Adaamii Tulluu fageenna mudhii lafaa (sarara keekiroosi) irraa Digirii 7⁰37--8⁰04 jidutti gara kaabaatiifi sarara gadeetiin (sarara keentiroosi) irraa immo, digirii 38⁰32 --39⁰04 jidutti gara bahaatti argamti. Lafti Aanichaa harki caalaan dirree diriiraa dha.

Ta'us garuu bakka tokko-tokkotti tulluuwwaniifi gaarreen adda-addaatiifi lafti dhooqaas jiraachuun waan haalamuu miti. Akka fakkeenaaatti gaarri Aalutuu lafa gaaraa guddaa kan olka'iinsi isaa 4,332m² sirrii galaanaa irraa olka'ee jiru yoo ta'u. tulluwwan aanaa Adaami Tulluu keessatti argamani immo, kanneen akka Warjaa, Tulluu, Waraansa, Qancaraafi Guutumuumaa warreen akka fakkeenaaatti ilaalamaniidha. Akkasumas, laggeeniifi Haroowwaniin immo kan akka laga Bulbulaa, Haroo Danbali irraa ka'uun gara Haroo Abjaataatti kan yaa'u yoo ta'u, Tajaajila Qonnaatiifis (Jallisiitiifis) ni oola. Akkasuma lagni Jiddoos naannoo olka'aa ummattoota kibbaa aanaa Daalochaa irraa madduun gara Haroo Abjaataafi Shaallaatti kan galuufi dhangala'u yoo ta'u, kanuma

kanaan wal-fakkaatu Horti-Qolloonis, haroo Laangannoo irraa madduun gara haroo Abjaataatti kan yaatu.

Dabalataanis, horti Qalloon Aanaa Adaamii Tulluufi Aanaa Arsii Nageellee akka daarii addaan baha aanaa lamaaniittis tajaajila kenna. Aanaan Adaamii-Tulluufi Bul. Magaalaa Baatuu amalliifi qabeenni addaa kan isaani ittiin beekamani inni biraa, aanaa Haroowwaniifi Laggeeni baay'innaan keessatti argaman ta'uu isiitiin kanneen akka haroowwan Danbal, Abjaataafi Laangannoo fa'a yoo ta'ani akkaataa gad-fageenya isaaniitiin yoo ilaallaman immo, Haroon Danbali Liixinni isaa 4m, Abjaataan 24m fi Laangannoon immo 46m yoo qabaatan, karaa oomishaa isaaniitiin, Haroon Laangannootiifi Danbal oomisha Qurxummiitiin baayee beekkamoo dha.

Karaa bal'inna dirree isaani irra ciisaniitiin yoo ilaalle immo haroon Danbal bal'inna 434km^2 yoo ta'u godina shawaa bahaa keessatti haroowwan jiran keessaa haalaan bal'aa dha. Kanneen Laangannoofi Abjaataas akkaataadhuma tartiiba isaaniitiin 230km^2 fi 205km^2 bal'atu jechuu dha. Maddi odeeffannoo wa/roota Aadaafi Turiizimii aanaa Adaamii Tulluutiifi Bul. Magaala Baatuuti Bara **2007** qophaa'e irraa kan argameedha.

Dabalataanis, hawwattoota uumamaa kanneen ta'an Tulluuwwan Haroo Danbali keessatti argamaniifi Shaalloon gosa adda-addaa kanneeni haroo Abjaataa keessatti wal horani yoo ta'u akkasumas, Riizoortiiwwan Haroo-Laangannoo marsanii argamaniifi kanneen kana fakkaatan kanneen biroos dabalatee qaamonni bishaanaa'oon aanaa kanaa Aanaa Adaamii-Tulluu handhuura madda hin guune galii Turiizimii taasisanii jiru.

Dabalataanis, Haroon Danbalis karaa jallisii adda-addaatiin oomisha kudiraafi muduraalee garagaraatiifi burqaa ta'uun ishees ni yaadatama. Haaluma kanaan kan wal-qabate, haalli qilleensa Aanaa Adaamii Tulluu harki irra caalaan Gammoojjii kan baay'atu yoo ta'u, Gandoonni muraasni haala qilleensa badda-darees ni qabu. Haalli oo'a ishees jiddu-galeessaan oo'i baramaan ishee 15--20⁰tti argama. Akkasumas, roobni waggaa jiddu-galeessaan 800ml ta'a. Haalli qilleessaa oo'aa aanaatti kuni hanqinna rooba gannaatiin wal-qabatee sochiilee qonnaafi horsiisa Loonii irrattis dhiibbaa uumuun isaa hin oolle.

Walumaagalattis, Aanattiin waan qilleessa baramaa oo'aan uwwifamtuufi ummanni aanichaa harki caalaan qonna jallisiifi horsiisa looniitiin irra sochii cimaa qaba. Dabalataanis, bishaan lafa keessaas harki irra caalaan Aashabo'aawaa kan hammaatu waan ta'eefi dhugaatiifi Jallisii bishaan keessa lafaatis mijawaa miti. Sababoota kanneefi kanneen biroos dabalatee Aanichi wabii midhaani nyaataatiin kan ofi hin dandeenne ta'uun aanota godinichatti argaman keessaa karoora wabii midhaan nyaataatiin hammatamtee argamti. Haaluma kanaan, oomishaafi oomishitummaan sagantaa wabii midhaan nyaataa jela galtee jirti.

Kanumaan kan wal-qabate, haalli qabeenya biyyoo aanichaas yoo ilaallamu, gosoota biyyoo supheefi cirrachaati baay'ata. Kana irraa ka'uun oomishni Aanichaas akaakuu midhaan nyaataa kanneen akka Boqolloo, Xaafii, Qamadii, Garbuu, Boloqqeefi Maashillaa, Mishingaafi k.k.f kanneen biroos oomishuun beekamti.

Bifuma kanaan biqiloonniifi bosonni uumamaas kan aanichatti argaman mukkeenii naannoo qilleessa oo'aafi lafa marga-gammoojjii kan uumamaan marguufi nam-tolchee ta'anis bal'inaan keessatti argamu. Bal'inna lafa uwwisaniitiin yoo ilaallamu bosonni uumamaa $9,348\text{km}^2$ fi nam-tolcheen immo kan ummataa misooman $3,252\text{km}^2$ ta'a jechuu dha.

Akka seenaa irraa himamuufi dubbifamuttis Aanichi yeroo kanaan duraa lafa bosona uumamaatiin, Fkn: Kanneen akka Doddootaa, Dhaddachaa, Laaftoo, Ajoo, Garbii, Baddana, Waaccuu, Qarxafaa, Bakkaniisa, Odaa, Harbuu, Qilxuu k.k.f. fa'a qabdi ture.

Dabalataanis, Marga qilleensa baramaa gammoojjii oo'aa keessatti margamuunis baay'inaan kan uwwifamtee dha. Haata'u malee garuu, yeroo ammaa kana kuni hundi seenaa ta'eeti, aanichi akkuma kanaa olitti ibsame kana hawaassichi dhimma manca'uu bosonaatiifi faalamu qilleensaafi bishaanitiin dhimma jiraachuufi jiraachuu dhabuu keessa jiraataara. Sababni isaas, sirnaan itti fayyadamuu dhabuu qabeenya uumamaa ta'uu agarsiisa. Innis, Muka ciranii cilee baasuun, babal'iffannaa lafa qonnaatiifi Loowwani itti bobbaasanii-dheechisanii barbadeessuun...k.k.f. Seeraan ala itti fayyadama qabeenna uumamaattu yeroo amma kana qabeenni asii olitti maqaa dhoofne kunniin garmalee barbadaa'anii jiru.

Akkasuma, Qabeenni bineensota bosonaas kanneen akka, Leencaa, Qeeransaa, Gafarsaa, Worseessaa, Arbaa, Woraabessaa, Jaldeessaa, Qamalee, Sattawwaa, Sardiida, Kuruphee, Gadamsaafi kanneen biroos lafarraa manca'anii jiru.

Baay'inni ummataas, akka laakkofsa ummataa Bara **1999** adeesifameetti baay'inni ummata Aanaa Adaamii-Tulluu, **177,492+71,986 = 249,478** kana keessaa dhiirri, **133,800** dhalaan, **115,678** akkaataa baay'inna sabaan yoo ilaallamani, baay'inni ummata Oromoo dhibeentan **96%** fi isaa oli ta'a. Kanneen hafan immo ummata Amaaraatiifi sabaafi sab-lammoota biroos jechuu dha. Akka Ragaan wa/ra Mahaallaqaa fi Misooma Diinagdee, Aadaafi Turiiziimii A/Adaamii Tulluu irraa arganne ibsutti.

1.8.4. Bu'uura-diinagdee

Hawaasa Oromoo waayyuutiifi qonni lafee dugdaa ykn utubaa jiruufi jireenya isaati. keessattuu hawaasa naannoo baadiyyaa jiraatuufi. Ummata Oromoo waayyuutiifi sochiin diinagdee isaa waa lama irratti kan rarraateedha. kunis qonnaafi horsiisa looniiti. Qonna wal makaa irratti jechuu dha.

Haa ta'u malee haalli qonnaafi horsisa loonii horii kunis kan inni socho'uun haala ykn akkaataa aadaatiin. Yoo namoota, qonnaan bulaa tokko tokko ta'e malee. kanneeni sanyii filatamaa horiifi midhaaniitti akkasumas xaa'oo waarshaa dhimma bahaan ta'e malee haalliifi amalli qonnaa aadaa kuni kan inni raawwatamuunis harka caalaan humna namaattiifi horiitiin ta'a jechuudha.

Kana jechuunis, qonna humna qotiyyootiin harkifamuufi namaan qotamu jechuudha. Haaluma kanaan, humni lafaa dhufaan hawaasaas, dargageessaafi dargageettiin akkasumaa haati manaa tan daa'imman guddiftuufi dalagaa manaas hooggantus osoo hin hafin sochii qonnaa kana irratti ni hirmaatu. Dabalataanis, dalagaan qonna gara lamaanii kuni kan inni carraaqamu adeemsa aadaa irratti hundhaa'eeti. Innis rooba waggaatti gannaa qofaa bu'uureeffateeti kan raawwatamu jechuudha.

Sababni isaan, Aanattiin waan qilleensa baramaa gammoojjii keessattii argatuufi roobni gahaan sa'aa namaafi kan roobu tibba gannaa kana qofa waan ta'eefi oomshinni waqtii kana keessatti oomshamus, kanneen akka Boqqolloo, xaafii Garbuu, Qamadii

Mishingaafii kanneen biroos ni oomshu. Innu akka haala raawwii aanaa saniitti bakka afuritti hiraama. kunis, lafa-qonnaa qopheessuufi qonnaa eegaluun ji'a Gurraandhalaafi Bittooteessa irraa eegaleeti. Qonna bilcheessuufi facaasuun Boqqoloofti Misingaa jal-qabuu ji'a Eblaa, Caamsaafi waxabbajjii irraa eegaleetii yoo ta'u, yeroon ji'a lamaan gannaa immo, Adoolessaafi Hagayyi yeroo aramaafi sheeggaruutis.

Akkasumas ji'a Fulbaanaa irraa hanga Sadaasaatti yeroo cabsaafi haamaati, dabalataanis, yeroo galchaati Muddeefi Ammajjiin immo yeroo dhawaafi Dilbitti galchaati jechuu dha.

Akka odeeffannoo *wa/ra misooma qonna aanichaa* irraa hubachuun danda'amutti. adeemsi haala qonna jallisiillee yeroo dhiyoo keessa jal-qabee jira. Adeemsi jallisii aadaatiin qonnaan bultootaan waan adeemsifamuufi bu'aan quubsani irraa kan hin argamne ta'utu ibsama. Yoo walbira qabamee ilaallamuu qonni jallisii aadaafi ammayyaa jechuudha.

Kan aadaatiin heektara tokkorraa hanga kuntaala **60** qofa yoo ta'u, kan ammayyaatiin immo heektara tokko irraa hanga kuntaala **100**,tti oomshamuu danda'a jechuudha. Haaluma kanaan laggeeniifi horroowwan Aanichatti dhimma kanaafi tajaajila kennanis, kanneen akka laga Qilxuu, Lakkoolee, Garbii Aanannoofii laga Bulbulaa yoo ta'an haroowwan keessaa immo haroo Danbal qofatuu tajaajila kanaafi oola.

Oomishni gurguddoon qonna jallisii kana irraa bifa adda-addaatiin argamanis kanneen akka raafuu-maramaa, shunkurtii diimaa, Qaaraa, Timaatimaafi darbee darbee Boqqolloo fa'as ni oomishu. Oomisha argatan kanneenis gabayyatti dhiyeessuun gurgurachuun gara maallaqaatti jijjirachuun tajaajila garagaraatiifi itti fayyadamu.

Laggeen gubbatti ibsaman kanneen keessaallee yoo laga Bulbulaa malee kanneen hafan kuuwwan sirna raawwii falaatiif kanneen oolaniidha. fkn, Malkaan Garbii malkaa **falaa** jedhameeti beekkama ture. Osoo akka ammaa kanatti oomisha waarshaa kudiraafi mudiraa *kastiliitiin* hin qabamne dura. Akkasuma, malkaan Tajoo kan yeroo ammaa kana Haylee Riizoortiin qabamtes yeroo kanaan duraa fala *ayyaana* Tajoo-roobaatiifi tajaajila kennaa tureera. Amma garuu, sirni Ayyaana Tajoo-Roobaa kan inni raawwatamu *Malkaa Baatuutitti* adeemsifama. kanumaan kan walqabate hawaasni aanaa Adaamii Tulluufi

Bul. Magaala Baatuu kan ittiin jiruufi jireenya ofii gaggeessaa ture inni biraa horsiisa horiitiin. Horsiiisni loonii sochii hawaasi diinagdee isaa, isa utubaa jiruufi jireenya isaanii isa lammaffaadha.

Aanicha keessatti horsiisni loonii akka madda galiitittis kan hawaasicha tajaajilaa ture.Fkn: isaani, kunniinis kan akka Loonii gaafaa, Goromsa maalaa, Re'eefii Hoolaa, Fardaa-Harree, akkasumas Gaangee, Gosoota hundaa dabalatee kanneen biroos kanneen hafan warreen nyaataafi akka madda galiitti hawaasichi itti fayyadamuudha.

Kan biraa, keessaayyuu hawaasa Aanichaa kan baadiyyaa jiraatuufi looni horsiisuun faaydaa baay'ee qaba. Kunis karaa qabeenyaafi hawaasummaatiinis jeechuudha.Karaa faaydaa qabeenyummaatiin yoo ilaalle, hawaasni baadiyyaa jiraatu yoo waa rakkateefi mahaalaqa dheedhii ykn horii baalaa ofi harkaa dhabe loonii ofii gurguratee ittiin dhimma baha, hara galfata. Akkasumas, nyaataafi itti tajaajilama, yoo sanyii horii jammuraa ykn kotte-duudaa taate malee garuu, kotte duudaansi,karaa faayidaa hawwaasummaatiin yoo ilaalle immo namni loowwan baay'ee qabu, dureessi hawwaasa isaa biratti fudhatama cimaa qaba.

Kanaafi wanti Oromoon Arsii, waayyuu yoo weeddisu "Duumessi waaqarra lixaa dureessi waaqaan wal qixa" jedhuufi karaa biraatiinis yoo ilaallu sochii hawaasi diinagdee isaa keessatti ummattichi aanaatiifi guyyaa ittiin dalagaa sochii diingdeefi hawaasummaa isa keessatti jiruufi jireenyaa isaa gageeffataa ture. Fakkeenyaafi waarshaaleen keessatti hawaasni hojjacha jiruufi jireenya isaafi maatii isaa ittiin gaggeeffatu kanneen akka waarshaa koostik-sodaa, sheer-Ethiopia, waarshaa Abaaboo, Ittikoo, Itiyoo-filooraa, BGI Itiyoophiyaa, Farra ilbiisota Adaamii Tulluu, Sagaliifi Maariyaam-Deerii fa'a ibsuun ni dandaama. Kanneen kana fakkaatan keessatti hojjachuun hawaassichi Aanichaafi bulchiinsa magaalichaas madda galii godhachuun ofiifi maatii ofii ittiin horataa jiraata.

1.8.5. Aadaa Fuudhaafi heerumaa

Akkuma hawaasa Oromoo kanneen birootti ummanni Oromoo Arsii qacceed Sikkoo-Mandoofi gosti Utaa-waayyuus gosaafi miseensa garaagara kan manaa-maatii irraa

kaasee hanga gosaa goshootti diriire qaba. Kunis, gosa tokko jechuun tariitii akka aadaafi duudhaa hawaasa Arsii Utaa waayyuutti damee akaakileefi abaabilee tokko irraa waal horaa babalachaa dhufe damee akkasumas, dhiiga tokko jedhamee amanama.

Tokkoon tokkoo gosa Arsii Utaa-waayyuu kana keessaa qacceedi balbala xixiiqqaa mataa ofii danda'etu jira. Kan qaccee balballi isaa kun akaakoofi abaaboo tokko irraa maddee adeemsa yeroo dheeraa keessa gosa miseensa baldhaa ta'e kuni hidda tokkicha jedhameeti ilaallama. kana jechuun, bu'uura gosaafi balbala tokkoo ta'uu danda'a jedhameeti tilmaamama. Kanaafi hawaasa Arsii Utaa waayyuu kana keessatti fuudhaafi heeruma jechuun waan guddaa jiruufi jireenya dhala namaati.

Kan adeemsa isaa keessatti walitti dhufeenyiifi walitti hidhamuun, akkasumas, itti gaafatamummaafi fudhatamummaan guddaan hawaasa keessattii kan itti kennamu naannoo umrii fuudhaafi heerumaa kana keessatti waan ta'eefi. Sababni isaas gaa'ellii (qeerrichi fuudhe tokkoofi hafittittiin heerumte takka) sadarkaa umrii bilchinnaa tokko irra ga'an jedhame waan amanamuuf.

Akka aadaa Arsii Utaa waayyuutti akaakuu gosa fuudhaafi heerumaa *sagaltu (9)* jira. isaanis, Gabbara, Walgara, Miimbeetoo, Dhaala, Adda-baana (mata dibaa), Buttaa, Hawii, Aseennaafi Mata-gala fa'a.

Gabbara, Gabbarri gosa fuudhaafi heerumaa keessa isa tokko yoo ta'u, kan raawwiin isaa maatiin mucaa fuudhuu maatii mucayyoo heerumtuutiifi loowwan maalaatiifi baalaa isaanii keennuun kan raawwatamu ta'a. Haalli kennaa loon gabbara kunis baayinni horiifi maallaqaa kuni humna qabeenya mucaa fuudhuutiifi maatii isa irratti hundaa'a.

Akkaataan raawwii fuudhaafi heeruma gabbara ykn baaltokkee kunis adeemsa jiddu deemtuu irratti hundaa'a. Kana jechuun, milkaa'inni gara lachaniituu cimna jiddu-deemtuufi qabeennaafi ilaalchoota maatiin lamaan waliifi qabaniin murtaa'a jechuudha. Yoo maatiin lamaan waliigaluufi dhiyaatan adeemsa Milkii laallaannaa irratti gamaa-eegee, duraa-duuba wal-qoratu, wal-soqatu, wal-xiinxallu jechuu dha. Sana booda walii-galanii milkii wal-deessisu, waliigalanii wal-itti soddoomu jechuu dha. Ganamaan qe'ee walii-dhufanii galgalaan dhufanii qe'ee wal-bulanii alaa-manaan, sa'aafi namaan,

wal too'atu, wal-naanna'u jechuudha. Kana booda, sirna fuudhaafi heerumaa Buna-qalaatti deemu jechuu dha. Buna-qaluu jechuun akka aadaafi duudhaa hawaasa Arsii Utaa-Waayyuu biratti waan guddaa dha. Buna-qalaa irratti raawwiin adeemsa **nikaa** hidhuus *lallabuus* kan raawwatamuudha.

Duudhaaleen tumamee dura jiraatus kan ibsaman, adeemsa buna-qalaa irratti kan dhaamsi namoomaafi qabeenyaa raawwatamu kana jechuun, fuudhaafi heerumni jaramaanii, bakka hawaasni naannoo lamaan argamanitti, abbootii ijoolleetiin ykn bakka-bu'oota isaaniitiin fuudhaafi heerumni kan raggaasifamu. Sirna raawwii Buna-qalaa kana irrattii wantoonni raggaasifaman fuudhaa-heeruma ijoollee lamaan irratti, bayima hamoommotaafi warra mucayyoo heerumtuu afotti wantoonni beeksifamanii, lallabamani akka aadaa Ummata Arsii Utaa-Waayyuutti wal-fuudhuu ijoollee lamaanii, qabeenya ishii kan horiifi manaa ykn geegawoofi meeshaa waan Arsiin gurgurtuun, gurgurre, kan Arsiin hambiffattu hamibbiffannee, intala tiyya sitti gurgure ykn heerumsiisee dhagayi, ija ishii, ilkaan ishii, sitti hin gurgurree, hin balleessituu, hin cabsituu dhagayi, dhoofttee lafee hin cabsitu, arrabisitee sanyii hin tuxxuu dhagayi,...;

Walumaagalatti, waan Arsiin gurgurtuun, gurgurre waan Arsiin hambiffattu, hambiffanne. dhagayi jechuun adeemsi sirna buna qalaa raawwata. Akkasuma, adeemsi raawwii sirna gaa'elaa Arsii Utaa-Waayyuu inni biraa walgara, obboleettii waliifi kennuu dha. Kana jechuuni immo warri lamaan ijoollee dubaraa lamaani, dhiira lamaanii waliifi kennuu ta'a. kana keessatti ga'ee soddooma gosa lamaanii ijoolleen dubaraa warra lamaani ga'ee guddaa taphatu. kunis, wal fuudha haadha-worraafi abbaa-worraa qofaa osoo hin taane akka walfuudha dachaatti, gosa lamaanii itti ilaallama. Gosti lamaanuu xiyyeeffannaafi kunuunsa guddaa waliifi ijoollee waliitiifis keenna. Sababni isaas, fuudhaafi heeruma dacha ykn *soddooma* dacha waan ta'eefi itti gaafatamummaan isaas dacha dha.

Sirni raawwii gaa'ela Arsii Waayyuu kan biraa *Adda baana*, adda-baana jechuun maatiin gara lachiituu osoodhuma qophii sirriifi baldhinna qabu hin taasisine ijoollee lamaan mataa qofa dibuudhaan, hamoommota muraasaafi maatii mucayyoo muraasaan sirna

raawwatamu jechuudha. Sababni isaas, yoo wanti sardisiisaan qophii bal'aafi cimaa ta'e hin eegisiifne jiraate adeemsi sirna gaa'ela Adda-baanaa kuni raawwatama.

Raawwii sirna kanaa irratti mucayyoo heerumtu mataa-dibanii gaggeessuun qofti gahaadha jedhama. Raawwii gaa'ela Adda-baanaa keessatti qaamaan deemtee achi ga'uu ishii malee, waa hundi ishii harka warra ishee ykn dhalateetti akka jirtuutti ilaallama. Yoo osoo sirna gaa'ela guutuu hin raawwanneefi, murtii hin gooneefi teesse jidduu gosa lamaanii akka jirtuutti fudhatama. Qophiin raawwii gaa'ela adda-baanaas haalaa fi yeroon daangeeffamaa dha. Innis, qophiifi adeemsa salphaafi saffisaa keessa waan darbuufi yoo maatiin mucayyoo heerumtuu qabaataa, dureessa ta'eefi maatii baldhaa ta'e looni hamma ta'eefi meeshaan manaa hanga ta'e ni kennamaafi yoo warra ishee harka qal'eeyyii ta'an garuu kan kennuufi dirqaman siinqee, Qorii tokko, Boraatii fi xuunxoo qofatu maatii ishee irraa barbaadama.

Kanneen hafani ollafi warratu akka walitti dhiyeenyaafi qabeenya isaaniitiin kennaafi yoomaayyuu, haadhaafi abbaa tan hin qabne taates meeshaan manaa kunniin jiraachuu qaba. Raawwiin sirna gaa'ela adda-baanaa kuni bu'uuruma isaatiiniyyuu gaa'ela yeroo rakkoo jedhamuun waamama. Kanaafi rakkoon guyyaa qabatee, milkii ilaalchiffatee namatti hin dhuftuu, akkuma isiini dhuftetti deebisan ykn simatan malee jedha. Oromoon kanaafi gaa'ela adda-baanaa gaafaafi bara makkeeffatan murtii buufatan. (*Maddi isaa, hayyoota argaa-dhageetti* Arsii Utaa-Waayyuutti Ammajjii 15,20009.)

Buttaa, Adeemsi raawwii gaa'ela buttaa kuni fedhiifi hawwii mucayyoo heerumtuufi fedhii maatii ishiitiin ala humnaan dirqisiisanii fudhachuun haadha manaa ofii taasisuudha. Gareen mucaa dhiiraa kan mucayyoo butuu barbaadu suni dursee bahaa-gala mucayyoofi haala mijaawaa isaaniifi tolu qopheeffachuun butii raawwatu. Namoota warra mucayyoo keessaa nama akeeka isaanii milkeessuufi hiciitii isaanii eegee bayaa-gala mucayyoo hordofee isaaniifi eeru qopheeffatu. Isaan immoo, guyyaa buttaafi mijatu filatu, yeroon mijataan buttaa kunis, akka hayyootaafi jaarsolii argaa-dhageettii irraa hubachuun danda'ametti, yeroo ishiin butamtu suni, yeroo ishiin qoraani guurtu, yeroo ishiin bishaani woraabuufi deemtu, yeroo ishiin ijoollee waliin gabayaa dhaxxuufi k.k.f.haala

mijataa eeggachuun butii raawwatu. Mucaan butii raawwate suni, sana booda akkaataa fedha worra mucayyootiin hamtuu dalage sana fixate, araarfachuun warratti soddooma.

kana jeechuun, yoo warri mucayyoo walgarasi barbaade walgaruun, yoo gabbaras barbaadani gabbaruun fixate jidduu isaanii araara buusa jechuudha. Akkaataa fixata gaa'ela butiis kan umriifi bifa mucayyoo butamtee irratti hundaa'e osoo hin taane haalaafi amala maatii gurbicha butii raawwatee sana irratti hundaa'a. Garuu, maatiin mucayyoo butamtee gabbara yoo gaafatu akkaataa haalaafi amala mucayyoo ofii kan ilaalcha keessa galche ta'uun gaafatu. Akkasuma, haala qabeenna, mucaa butees kan xiyyeeffannaa keessa galche ta'a.

Dhaala, Akkaataan gaa'ela dhaalaas kan yeroo abbaan warraa du'u, obboleessi isa du'ee suni ykn aantenn isaa suni sa'aa-nama, alaa-mana, golaa-golloo isa du'ee sana fudhatee, dhaalee fudhatu ta'a jechuu dha. yoo niitiin namicha du'ee seer-qabeettii hin taanee.rakoo qalatee ,seera-guutatee dhaala, yoo seer-qabeettiifi murtii-qabeettii taate akkuma jirtutti dhaala. itti-gala jechuu dha.

Barbaachisummaan fuudha dhaalaas akka maatiiniifi qabeenni isa du'ee suni hin qisaasofneefi hin bittinoofne, inni dhaale walitti qabee akka jiraachisuufi yaadamee kan raawwatamu ta'a. Maqaaniif qa'een namicha du'eesi hin badu, hin dhokatu. Inumaayyuu warra tokko-tokko biratti ijoolleen booda dhalatte sunniinis akka maqaa isa du'ee, abbaa ganamaa saniin akka yaamamtu taasisutuu jira. Kunis, aka maqaa isa abbaa warraa isa gannamaa sanaa hin dhokanne, akka du'ee bade hin jenne gochuufi gargaara.

Inni kuni jiraachuun obboleessaas kanaafi barbaachisa, keessumaayyuu, yoo jiru qofaa osoo hin taane gaafa du'es maqaan nama ilmaan, obboleessaafi lammii gaarii qabuu bade hin badu jedhamamii ree! Oromoon.

Miimbeetoo, sirni gaa'ela miimbeetoo ittiin raawwatamu kuni yoo haati manaa dhiirsa tokko jelaa duute kan raawwatamuudha. Innis, obboleettii niitii duutee sana, namicha niitiin jelaa duutee deebisanii kennuudha. Kaayyoon fuudhaafi heeruma akkanaa kunis akka daa'imani niitii duutee sunii niitii namichi fuudhu tan alagaa wajjiin yoo jiraatan hin miidhamneefi, akka jaalalli soddoota lamaani jiddutti dagaagee itti fufuufi fayyada.

Maatiin warra namicha niitiin jelaa duutee suni akka soddoomni hin cinne, hin banne warra mucayyoo duutee sana akka dubra mana jirtuufi hin kaadhimamne tan biraa kennaniifi gaafatu maatiin warra mucayyoo duutees yoo jaalalli jidduu isaanii turee jiraate akka jaalalli suni hin banne, akka daa'imani niitii duutee hin miidhamne akka qabeenni ishii suni hin qisaasofne taasisuufi gargaara. Kunis, akka namicha niitiin jelaa duuteefi daa'imman haati irraa duute sanatti jiruufi jireenyi hin dukkanoofta gochuufi gargaara.

Hawii, Raawwiin sirna gaa'ela kan hawii jedhamuun beekkamu kuni namoota wal-jaalatan lamaan ykn dhiiraafi dubartii jiddutti nama biraa dabaluun yeroo dheeraa fudhachuufi garaa bal'achuun kan raawwatamuudha. Namni sadaffaa kan jaalallee lamaan jidduu jiru kuni akka jaalalli jara lamaanii gabbatuufi saffisu haalaafi akkaataa gara garaatiin ga'ee ol'aanaa taphachuu danda'a. Akka yeroo dheeraa fudhatanii waa'ee walii isaanii yaadan taasisa.

Yeroofi bakka adda-addaatti oola-buli jiruufi jireenya isaani keessatti akka bayaa-gala ofii isaanii ilaallatani taasisu. Milkiin qajeellaan hawwiin itti cimuun akka isaan lamaan dafanii wal-fuudhan taasisu. Milkii gaariin kanneen akka maqaa gaariifi milkii gaarittu akka mul'istuu waan gaariitti ibsama.

Aseennaa, Aseennaan akaakuu fuudhaafi heerumaa keessaa isa dubartiin mana mucaa filattee, jaalatte tokko kallattimaan qajeelotti qe'ee isaa Siinqeefi Boraatii qabattee itti dhaxxu. Sana booda mucaan aseennaan irratti raawwatame suni jibbus-jaalatus abbaa warraa ykn manaa mucayyoo aseennaa raawwateeti jechuudha. Yomaayyuu mucaaniifi maatiin mucaa kan hin barbaanne ta'es, jaarsoliifi manguddoonni biyyaa bahaanii akka inni fuudhee horatu dirqisiisu. Kana jechuun egaa takka dhuftee hin deebitu.

Kunis, akka duudhaafi safuu hawaasa Arsii Utaa-Waayyuutti, akkas, jedhama, "Dubartiin takka manaa baateefi itilleen, (gogaan) takka luqqaate hin deebitu" jedhama. Kanaafi kaayyoon ishiin takka manaa baateefi jaalalli suni ni milkaa'a malee hin gufatu jedhama.

Mata-gala, Sirni gaa'ela mata-galaa kunis, kan raawwatamu yoo mucaan dhiiraa sababoota adda-addaatiin gara maatii muucayyootti galuudhaan ykn dhaquudhaan

achumatti dubartii fuudhee hafe (itti galee hafe) adeemsa fuudhaafi heeruma mata-galaati jedhama. Raawwiin sirna gaa'ela akkanaa kuni maatii lamaan birattuu hin deegaramu, gosa lamaanittuu keessattuu kan dubartii biratti. Dubartiin mata galli itti galu tunis, dubras ykn tan heerumtee baate, gursumeettii ta'uu dandeetti, gursummeetti jechuun tan bakka heerumtee baatee qe'ee haadha-abbaa teettu jechuudha. (Maddi obboo *Buntii Gidirsaafi Qawweettii Tufaa*, Ammajjii 24, 2009)

1.8.6. Nyaata aadaa

Hawaasa Oromoo Arsii keessattuu ummata Arsii utaa-waayyuu aanaa Adaamii Tulluufi Bulchiinsa Magaalaa Baatuu keessatti nyaata aadaa gosa adda-addaa hedduu jira. Kunis; Micciirraa, Caccaabsaa, Marmaaree, Surree, Finiinaafi Marqaa k.k.f. kanneen biroos maqaa dhahuun ni danda'ama.

Micciirraa, Micciirraan akaakuu nyaata aadaa keessaa isa beekamaafi jaalatamaa dhangaati. Akkaataan nyaanni aadaa jaalatamaa kuni itti qophaa'us gosa midhaanii isa garbuufi dhadhaa Loonii irraa qophaa'a. Duraan dursee midhaan Garbuu akaayamee, gingiliftamee erga qophaa'een booda, dhadhaa Loonii bilchaataafi addaannuun ykn kichuu fiduun erga walitti baqsanii booda, isa dhadhaa baqe saniifi bassoo garbuu akaayamee, daakkamee, gingilfame qophaa'e sana walitti sukkuumuun kan qophaa'u ta'a. Inni kunis, maqaa kabajaa kan *Daraaraa* jedhamuun beekkama.

Micciirraan kan qophaa'eefi sababoota adda-addaatiifi yoo ta'u, kunis, Ayyaanaafi, cidhaafi sirna awwaalaatiifi yeroo namoonni /manguddoonni/ ulfoon du'anii kan qopha'u, gumaata olaanaadha. Akkasuma, kabaja sirna Ayyaana Tajoo-roobaatiifi fuudhaafi heeruma murtiitiifis daraaraan qophaa'un dirqama ta'a. Qophii dhangaa daraaraatiin ala sirni ayyaana Tajoo-roobaatiifi gaa'elli seeri-qabeessi dhama-dhabeessa ta'a akka aadaa hawaasa Arsii utaa-waayyuutti.

Caccabsaa, Caccabsaanis akaakuu nyaata aadaa keessaa isa tokko. kan inni qophaa'us akaakuu midhaanii kanneen akka: Qamadii, Boqqolloo, Garbuufi kanneen kana fakkaatan kan biroos ta'uu danda'a. Akaakuu midhaanii kunniin erga daakkamee booda, Qixxaa, Xoroshoo soogiddaa barbarree tolchuun erga inni sirritti bilchaatee ka'ee booda

caccabsanii sirritti sukkuumanii bilcheessuun, bulleessuun dammaafi sukkaaraan akkasumas dhadhaa baqeen sukkuumamee, ukkaamsamee, qadaadamee kaa'ama. Caccabsaan harka irra caalu dhangaa aadaas yoo ta'u, hawaasa danuu biratti dhiyana laftoos ykn manaas ta'ee ni nyaatama. Nyaata yeroo baayee ta'uu danda'u, maatii tokko tokko biratti keessattuu maatii dureessa biratti nyaata yeroon daangeeffamu miti. Dabalataanis, nyaata yeroo ayyaanaa, kan cidhaa, kan du'aafi awwaalaafi ykn sadaqaafi keessummaas ta'uu danda'a.

Finiina, Finiinnis dhiyana aadaati, kan inni qophaa'us Fooni Horii kan sirritti muramee, daakkamee bullaa'eefi Aduufi ibdaan eelee faaraa irratti sirritti erga gogeen booda keessattuu damma-daamuufi kan lafa jelaafi mukaa keessaa baasaniifi dhadhaa bassaatiin akkasumas barbatee urgooftuu garagaraatiin qophooften walitti sukkuumanii qopheessuun kan tolfamu ta'a.

Kan inni nyaatamus akka dhiyana laftootti osoo hin taane, akka qorsoomaafi dhiyana ayyaana gugurdaafi gumaata nama guddaati. Akka qorsoomattis waan ilaallamuufi dubartiin miftuun, kaamettiin manaa hin dhabdu. Dhangaa yeroo dheeraa osoo hin balloofne turuu danda'uudha. Hanga waggaa lamaa-sadihiitti sanii olis turuu danda'a. Yeroo baay'ee kan inni qophaa'uufi nama sababa adda-addaatiin lafeen cabee fi qophaa'uun kennammafi. Keessaayyuu Finiinni dhuka sangaatiin laaqamee qophaa'e kan inni soorama ta'ee kennamuufi nama lafeen cabee fi dugdaa buqqa'eefi bakka ciisettis kennamaafi soorama.

Surree, Surreenis akuma dhangaa kanneen biroo dhiyana aadaati. Kan inni qophaa'us, dammaafi dhaadhaan bassoo garbuu irraa sukkuumamee qophaa'a. Harki irra caalaan isaa dammaafi dhadhaadha. Akkaataa qulqullinna isaa eeggateen yoo hojjatame innis yeroo dheeraafi osoo hin balloofne turuu danda'a. Yeroo baa'yee kan inni qophaa'uufi yeroo sirni gaa'elaa raawwatamu soddaatiin misirroo lamaniifi akka gola taa'anii nyaataniifi kan qophaa'uudha. Akkasumas, Abbaa duulaatiifi qondaala mirga qabu kan harka meedhichaatiifi kan qophaa'uudha. Sababa kanaafi surreen dhalee (galaa) dhiiraati kan jedhamuufi.

Marmaaree, Marmaareenis akaakuu dhiyana aadaa keessaa isa tokkoo. kan inni qophaa'us daakuu Qamadii, Damma, Dhadhaafi Sukkaarris hammi ta'e tokko itti naqameetii tolfama. Yeroo baay'ee kan inni qophaa'uufis nyaata nama guddaafi gumaataafi qophaa'a.

Gumaanni akka aadaa Oromootti kennaa kabajamaafi jaalatamaadha. Darbee-darbee akka dhiyana manaatittis ni qophaa'a. Garuu yeroo murta'e hinqabu. Yeroodhuma barbaadaniifi makkaa'anitti mijaa'utti qopheeffachuu danda'u.

Marqa, Marqis darbee-darbee akka nyaata ykn dhangaa aadaatti beekkama. Kan inni qophaa'us gosoota midhaan mara irraayyuu qophaa'uu danda'a. Gosa mindhaani inni irraa qophaa'u irratti hundaa'ee maqaaniifi akaakuu isaanii adda ta'uu danda'a malee.

Marqi yeroo aadaa qofa osoo hin taane dhiyana ganamaa-galgalaatis ta'uu danda'a. Keessaayyuu marqi Garbuufi Ayisaa dubartoota deessuufi hoosiftuu qofaafi osoo hin taane ilma dhiiraa kan cabeeffis baay'ee barbaachisaa ta'atu dubbatama. Kanaafi hawaasni Arsii yoo mammaaku "Ayisaan lafee cabde fayyisa" jedhanii dubbatu. Akka yaada jaarsota argaa dhageeti irraa himamutti. (Maddi *Ha/Useen Sakakoofi Ha/ Gammachuu Maguu, Ammajjii 22, 2009*)

1.8.7. Dhugaatii Aadaa

Dhuugaatiin aadaa kanneen aanaafi bul.magaala kana keessatti hawaasa Arsii utaa-waayyuutiin beekaman muraasni kanneen kanatti aananii jiran. Isaanis:- Daadhii, Farsoo, Qaariboo, Quree Boordeefii k.k.f. kanneen biroos ni jiru.

Daadhii, Daadhiin dhugaatii aadaa kan hawaasa naannoo kanaa biratti beekaman keessaa isa tokko. Daadhiin bulbula dammaattu bishaanii bulbulamee akka dhugaatii ta'utti qophaa'ee afaan-hubboo saamsamee erga ukkaamamee taa'een booda guyyoota muraasa keessatti danfee akka dhugaatiif ta'u ta'a. Sana booda guyyaa sirnichi inni qophaa'eefi ga'u buqqifamee, banamee qarri isaa abbaa warraa, manguddootaafi abbootiin seeraatiifi cidha-baaftuu sirna saniititti kennamee eebbaan sirnichi eegalamuu, nagayaan hoffalee akka raawwatamu booka biifaa, weddisaa, geerraraa, taphachaa raawwiin sirnicha inni qophaa'eefi adeemsifama. Daadhiin faaydaa isaa, kan inni qophaa'uufi sirna kabaja

ayyaanaatiifi, cidha gadaatiifi, cidha gaa'elaatiifi, ulifinnaafi jigiifi k.k.f. kanneen birootiifis ni qophaa'a.

Farsoo, Farsoon dhugaatii aadaa naannoo keessaa isa tokko. keessattuu ummata Arsii waayyuu gammoojjii biratti jaalatamaadhas. kan inni qophaa'us, Garbuu, Boqqolloofi sanyii midhaanii kanneen biroo irraayis ni qophaa'a. Farsoon akkaataa kanaani qophaa'e kuni faaydaani isaa sirna gaa'elaa ittiin baasan. Farsoon dhuugaatiin aadaa kan ummanni sochii cidhaa keessatti baay'innaan itti fayyadamuudha.

Farsoon akaakuu lama qaba. Innis, kan Geeshoo ofi keessaa osoo hin qabne midhaan qofaan hojjatamuufi, kan akka Garbuufi Biqila irraa qophaa'uu dha. Lamaani isaaniituu dhugaatii aadaa Oromooti.

Qaariboo, Qaariboon dhugatii aadaa Oromooti. kan inni qophaa'us midhaan Garbuufi Boqqolloo irraa qophaa'a. Qaariboon kan qophaa'uufi Ayyaannaafi, cidhaafi sirna gaa'ela adda-addaatiifi kan tajaajilu yoo ta'u, sirna ayyaanaafi gaa'ela garagaraa keessatti qaariboon kan qophaa'uufi hawaasa naannoo sirnichatti hirmaatu kan dhugaatii nama macheessu hin fayyadamne ykn aalkolii hin dhugne yoo dheebottan yeroo sirna irratti hirmaatan akka itti fayyadamanii qophaa'a.

Quree, qureen dhugaatii aadaa hawwaasa Arsii Utaa Waayyuuti biratti qureen kan irraa qophaa'u midhaan akka Garbuu, Boqqolloofi Maashillaa irraas qophaa'uu danda'a. Qureen kan inni qophaa'uufi raawwii sirna ayyaana adda-addaatiifi yoo ta'u, qophii cidha Gadaatiifis ni qophaa'a. Dhugaatii quree namni amantii garaagaraa hordofu hunduu itti fayyadamu. Qureen sirna ayyaanaa qofaafi osoo hin taane, sochii hawwaasummaa kanneen akka jigii, daboofi hoonfala adda addaa yoo qabaatan ni qophaa'a. kanaafi, Qureen dhugaatii aadaa kan hawaasa Arsii utaa waayyuuti.(Maddi *Haawwotii Arsii irraa*,Aaddee *Halkanee DugaafiGannooIrkisoo* Ammajjii 12,2009)

1.8. Dhaabbilee Mootummaafi Miti-Mootummaa

1.8.1. Dhaabbilee Barnootaa

Dhaabbilee mootummaafi miti-mootummaa aanaa Adaamii Tulluufi Bul Magaalaa Baatuu keessatti argaman keessaayyuu dhaabbilee mootummaas ta'ee miti mootummaa kanneen tajaajila hawaasummaa kennani keessaa manneen barnootaa kanneen akka adda-dureetti eeramuu danda'aniidha. Sababni isaas, manneen barnootaa adeemsa jiruufi jireenya hawaasa qarroomee barsiisuufi lammii barnootaafi guddinna saayinsiifi teeknolojiitiin wal-simate uumuu keessatti ga'ee olaanaa waan taphataniifi kanaafi, manneen barnoota mootummaas ta'ee miti mootummaa qaamota ga'ee olaanaa taphataniidha. Kanaafi, aanaan Adaamii Tulluufi bul.magaala Baatuus manneen-barnoota mootummaafi miti mootummaa sadarkaa adda addaa irra jiran of keessatti qabachuun adeemsa baruu barsiisuufi kaayyoo dhaabbataniifi mul'ata qabatani baasan galmaan ga'achaa jiru. Isuma kana bu'uura gochuun, aanaani Adaamii Tulluufi bulchaiinsa Magaalaa Baatuu manneen barnoota mootummaafi miti mootummaa kanneen sadarkaa garagaraa irra jirani ofi keessatti qabatani tajaajila hawaasaafi kennaa jiru. Isaanis:

- Olmaa daa'immanii kanneen miti mootummaa ta'an, 7
- Manneen Barnoota mootummaa sadarkaa 1^{ffaa} kutaa 1-4ffaa= 52
- Manneen Barnoota mootummaa sadarkaa 1^{ffaa} kutaa 1-8= 42
- Manneen Barnoota mootummaa sadsarkaa 2^{ffaa} kutaa 9fi 10 =7
- Manneen Barnoota Qophaa'innaa mootummaa kutaa 11fi 12 ffaa =3
- Kolleejjii Teekinikaafi Ogummaa sadarkaa levele tiin Eebbisiisu (geessisani) 2
- Yuunivarsiitii Naannoo Oromiyaa (*state univarsiittii*) 1,
- walumaagalatti, Dhaabbiilee Barnootaa 114 (*dhibba tokkoofi kudha afuri*) ofi jelatti qabachuun aanaan Adaamii Tulluufi bul. Magaalaa Baatuu kaayyoofi mul'ata barnootaa irratti hawaasa dheebuu qabu kana dheebuu baasuufi adeemsa barnootaa milkeessuufi kutannoodhaan qaamota dhimmi kuni isaani ilaallatuufi dhimmamtoota barnootaa waaliin sochii wal irraa hin cinne taasisaa jiru.

1.9. Caasaa Gadaa Waayyuu

Hawaasni Oromoo Arsii waayyuu tummaafi seera mataa ofii kan siyaasaa, kan diinagdee hawaasummaafi amantii ta'e kan ittiin ofi qajeelchuufi bulchu qaba. kanaafi kaayyoofi hojii siyaas-diinagdeetiifi akkasums, sirna hawaasummaa isaatiifi kan ittiin ofi gurmeessuufi ittiin of bulchu sirna bulchiinsaa **Gadaa** kuni kutaan qaamni tokko kan waggaa *saddeeti saddeetiin* bakka wal-buusaa, *baallii walii kennaa* aangoo siyaasaa, diinagdee, hawaasummaafi aadaa kan ittiin dabarsu yaa'a sirna gadaa irratti ta'a jechuudha.

Ummanni Oromoo Arsii keessattuu Arsii-Waayyuu, adeemsaafi sirna ittiin bulmaata mataa ofii kan ittiin madhaa maatii, sa'aa nama, horii qorii, isaa ittiin qajeelchuufi bulchu qaba. Kunis, hirmaata qoodama Gadaalee *shananiin* (5) bulaa, wal-bulchaa ture.

Isaanis:- Gadaa Birmajjii, Bultuma, Horata, Baharaafi Roobaleetiin wal-bulchaa turan. Birmajiin hangafa Gadoota shanan Arsii waayyuuti, Abbaan Bokkuufi Gadaa Arsii waayyuutis akkaatuma tartiiba hangafaa mandhaa irraa jela isaaniitiin tartiiba eegisisuun akka turtii waggaa ofii xumuruu isaanii erga mirkaneesse booda baallii wal-harkaa fuusisa.

Haalaafi amaallii addaa Gadaa Arsii waayyuu kunis, gosti hundinuu sirna bulchiinsa gadaa isaa keessaatti aangoo guutuu kan waa raawwatuufi raawwachiisu qabaachuu isaati. Innis sirni gadaa gosa tokkoo keessaatti akkaataafi iddoo raawwii isaa kan ofi danda'e waan qabuufi sirnaafi bakka ofiisani irratti haalaafi akkaataa sirna bulchiinsa ofii diriirsee hawaasa isaa keessatti seera-tumaa abbaa bokkuu ofiitiin tumatee ittiin gosa ofii bulchu qaba jechuudha.

1.10. Gufachuu Sirna Gadaa-Waayyuu.

Akkuma adeemsa jiruufi jireenya Uummata kamuu uummanni Oromoos yaa'a jiruufi jireenya isaa keessatti bu'aa-ba'ii baay'etu isa muudataa ture. Akkuma beekkamu yeroo dheeraadhaafi hawaasni Oromoo kan ittiin ofi bulchaa ture caasaa sirna bulchiinsa Gadaa ta'uun isaa ni yaadatama. Garuu, osoma bulchiinsa sirna Gadaa kanaan hoogganamaa jiru bu'aa-ba'ii isa muudatee bulchiisi sirna gadaa isaa akka gufatuufi daandii gad-dhiisu taasisani keessaa dhumaa jaarraa 19^{ffaa} irratti bulchiinsa

Mootummoota *Abashaa* (Itoophiyaa) bulchaa ture mooticha Habashaa kan ta'e *Mootii Minilkiin* qabamuuniifi wareeramuun lafa Oromootiifi babaldhachaa dhufuu amantiiwwan Kirsitaanaatiifi Islaamaa irraa kan ka'e Oromoon lafa isaa irraa buqqa'uun lafa isaatiifi sirna bulchiinsa isaa kan ta'e bulchiinsa Gadaa isaa jelaa dadhabaafi laafaa dhufe, dhumarratti jelaa gufatee akka adeemsi isaa badu taasifame.

Haaluma kanaan, gufachuun sirna Gadaa akkasumas, aadaafi duudhaafi adeemsi siyaas-diinagdee hawaasa Oromoo waayyuus dadhabaafi laafaa dhufe. keessattuu sirni bulchiinsa Gadaa Arsii kan bade-babbadee, baraaxaaye aslummaa ofiis dhabe erga waraana *Aanoleetii* (*Harkaafi Harma muraa Aanoleetii*) irraa asi jechuun ni danda'ama.

Sana booda erga ummanni Oromoo Waayyuu harka diinaatti Kufee asi adeemis sirna bulchiinsa gadaa, aadaa isaas harkaa baddee geeddaramite. kana booda, hawaasni Oromoo Arsii, keessuu Waayyuun gara aadaafi amantii isaa Waaqeeffannaa irraa fuula gara Amantii Musliimaafi Kiristaanaatti garagalfate. Sababa ta'uumsa isa kanaatiif dhiibbaan guddaan kan mootii *Minilkiin* irratti raawwatame ta'uusaa agarsiisa.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kana keessatti kitaabbileefi barruulee adda addaa kanneen dhimma qorannoo isaatiin wal-qabataniifi simatan dubbisuun dhugummaa ykn haqummaa qorannoo isaa mirkaneessuu kan ilaallatu ta'a. Kanaafi, qorataan qorannoo isaa kana keessatti barruuleefi kitaabilee adda addaa kanneen kallatiinis ta'ee al-kallattiin dhimma qorannoo isaatiin wal qabatan kanniin kanaan dura barreeffamanii jiru sakatta'ee dubbisuun dhimma qorannoo isaa hammaa isaafi danda'ameen gabbisuufi yaalee jira.

2.1. Ayyaana

Ummanni kamuu duudhaalee hawaasaafi safuu garagaraa kan ittiin oole bulu, bahee galu, alaafi manaa, sa'aafi namaa, qe'eefi re'ee biyyaafi biyyee isaa ittiin qajeelfatu ykn bulfatuufi horatu qaba. Kanaafi, ummanni Oromoos aadaa, duudhaafi safuu, akkasumas amantii gara garaa kan ittiin oolee bulu, bulee bahu, kan ittiin bobba'ee galu, kadhatee ittiin milkaa'u, milkaa'ee badhaadhee galata galfatu, horee ittiin dagaagu, dagaagee duudhaaleefi safuu, amantaafi ayyaana isaa ittiin of qajeelchuufi bulchuun qaba.

Akkasumas, amantaafi ayyaanni uumaafi uumama, waaqaafi lafa, samiifi ardii walittii araarsa. Dabalataanis, uumamni ilma namaas, karaa ayyaana isaatiin waaqa isaatiin wal-qunnama. Wal-qunnamee waan barbaadeefi hawwe kadhatee milkaa'a. Milkaa'ee badhaadha dongongora hojjate irraa kadhatee baraaraa baha, baraaramee hoffaltii argata.

Kanaafi, ummanni Oromoo Arsii Utaa-waayyuus ayyaana isaa kan Tajoo-roobaa kabajata, isa irra dhaabbatee yeroofi bakka adda addaatti irraa deddeebi'ee waaqa isaa kadhata. Ayyaanni Tajoo-roobaas hawaasa Arsii Utaa waayyuu biratti ayyaana baay'ee kabajamaafi jaalatamaadha. Karaa biraatiin, ayyaana jechuun karaa waaqni dhala namaatti dhaamsa isaa dabarsuufi hafuura itti baafatu yoo ta'u, ilmi namaas badii dalage irraa waaqa isaa kan ittiin araarama kadhatuudha. (*H/ Ahmadi Garsoo tiif A/G/ Sisaay Kaawoo tiin Ammajjii 18, 2009*)

Dhimma kana irratti, *Maammoo Gadaa (2002:14)* yoo ibsu “Ayyaanni humna waaqni uumama isaa maraafuu kenne, kan waan isa miidhu irraa baraaruufi badhaadhinna isaaniifi kennuu humna addaati” jedha.

Akkuma barreeffama hayyuu kanaa irraa hubachuun danda'amutti dhalli ilma namaa rakkoo isaa muudatu irraa baraaraa bahuu kan danda'uun, akkasumas, guddinnaafi badhaadhinna hawwu argachuu kan danda'u karaa mili'uu, (finiina calaqqee ayyaana) isaatiin ta'a jechuu dha.

Dabalataanis, dhalli ilma namaa adeemsa caayaa jiruufi jireenya isaa keessatti waan dabarsu, argatuufi dhabu, akkasumas, waan isa muudatu mara ayyaanaan guutata. Yaada kana irratti akka *Leellisaa Aadaa kitaaba isaa (6^{ffaa}, 413)* akka ibsetti "Ayyaanni, hafuura ykn calaqqee ifaa kan namuu arguu hin dandeenne kan ilmi namaa ittiin waaqa isaa qunamu, akkasumas, maatii isaa wal-bira hin jirrellee ittiin wal-arguu danda'uudha". *Fkn:* haadhaafi ilmoon, abbaafi ilmaan, akkasumas, obboleewwaniifi firri dhihoon dhiigaa akka waan abjuutti haa ta'uu yaadaan, coraani kan wal-argan hafuura waaqni ayyaana isaaniitiin isaaniifi kenneen jechuudha.

Kannaafi Ayyaana jechuun egaa afuura waaqayyoon guutamani kan ittiin waa arguufi hubachuu danda'an jechuudha. Kanumaa kan wal-qabatu, *Dirribi Damusee* (2009:349) waa'ee ayyaanaa yoo ibsu; *Ayyaana jechuun waan hedduudha. Innis hiree dha, guyyaadha, carraadha, milkiidha k.k.f.jedha. Dabalataanis, akka dhugeeffannaa Oromootti ayyaana jechuun; wanta waaqaan kennamu akka uumamni isaa safuu eeggatee, wal danda'ee, garaa baldhatee waliin jiraatu kan taasisuudha*, jedha, kana irraa wanti hubachuun danda'amu carraan ilma namaa kan jiru ayyaana isaa irraa yoo ta'u isaani wal qabatee waliin buluufi jiraachuu isaati. Kanaafuu, qabiyyeen ayyaanaa heddu.

Wanti hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti yeroo murtaa'e keessatti amaleeffatee (aadaa godhatee) irra daddeebbiin kabajatuunis ayyaana jechuun ni danda'ama. Haaluma kanaan, *Anneessa-kassam; Van-Gennepi* (1960:42) wabeeffachuun yoo ibsitu "Rituals are festive occasions during which the members of the society joyfully celebrate their personal and collective achievements" jetti.

Akka ibsa hayyuu tanaatti immo, ayyaanni kabaja gareen hawaasaa waliin ta'ee, dhuunfaanis bahee milkaa'ina isaafi hedannoo isaa ba'ee gammachuun itti kabajatu dha. Dabalataanis, yaaduma kanaan wal qabatee ishumi, *Aneessaa kassami* (2011:489) irratti

yoo ibsitu; *Ritaul represent the locus ati which the concepts of physical creation, principle of nature and moral order of culture converge and though which social order of culture converge and though which social order is produced. Hence, the correct timing of social activities and Ritual in particular is crucial; jetti.*(Italic writing)

Akka baanuu kanaatti, ayyaani taateewwaan hawaasni raawwatu ta'ee kan adeemsa ayyaanaatiin wal-ammatuudha. Kana jechuun immo, ta'eewwan ummanni akka aadaatti (barsiifataatti) amaleeffatee irra deddeebbiin raawwatu kunniin duudhaa uumaafi uumamaatiin kan too'atamu ta'uu isaa mul'isa.

Kanumaan wal qabatee, *Aneessaan, Magarsa (1993:56)* wabeeffachuunyoo ibsitu; Ayyana operates on five temporal and numerological principles of “yaayyaa shanan” which derived from the template of human body creation, space tie, motion, moral order & custom and law ayana designate these five fundamental principles of the knowledge system to basis.

Akka baanuu hayyuu kanaatti kan inni agarsiisu, ayyaanni qajeelfamoota *yaayyaa-shanani* kanneen qaamni namootaa ittiin ijaarame, uumaa, ayyaana, safuu, Aadaa, duudhaafi seera kan qabu yoo ta'u qajeelfamoonni bu'uura kunniinis Ayyaanaan akka qajeelfaman agarsiisa. Kanumaa wal qabatee qorannoon *ittiin guutachuufi digiirii* 2^{ffaa} tiifi barataa *yunivarsiitii Jimmaa* kan ta'e *Leeniin Quuxootiin* qophaa'e irratti yoo ibsamu;

Ritaul is a culturally constructed system of symbolic communication it is constituted of the patterned and ordered, sequences of words and acts often expressed in multiple media, whose content and arrangement are characterized in varying degree by formality (conventionality), stereotype (rigidity), condensation (fusion) and redundancy (repetition) ritual in its constitutive features is performative; (Tambiahi:1979:119).

Akka baanuu qorataa kanaatti, ayyaani seeraafi sirna adeemsa addaatiin kan ijaarame waliigaltee yaadaati. Ayyaani hundeeffamaafi tartiiba walfaanoommii jechootaafi gochootaatiin kan adeemsifamu ta'uu isaa agarsiisa. Ayyaani yeroo baay'ee irra deddeebi'amee haalaafi akkaataa adda-addaatiin kan ibsamu ta'ee kan qabiyyeefi

raawwiin isaa haalaafi sadarkaa garagaraatiin adeemsaafi sirna mataa ofii kan hordofu qaba.

Ayyaani seeraafi adeemsa ittiin raawwatamu kan hawaasa isaa biratti yeroo mara irra deddeebi'amee haaluma tokkoon simatamu kan addaan hin bane, yeroo hunda bakkaafi yeroo isaa eeggatee kan raawwatamuudha. Kanaafi amalliifi haalli addaa ykn bu'uura kan ayyaana iddoofi yeroo isaa eeggatee jechootaafi gochootaani faayamee kan dhiyaatu ta'uu isaati akka yaada hayyuu kanaatti.

2.1.1, Akaakuu Ayyaanaa

2.1.1.1, Ayyaana Ateetee

Hawaasni Oromoo kan dhugeeffatuufi kan ulfeeffatu ayyaana dubartiifi hormaataati. Ayyaanni haadhoolii kuni yeroo tokko tokko “*Ayyaana Aayyoo baarii*” jedhamees ni waamama.

Ayyaannni ateetee ykn haadholii akka waaqeeffannaa Oromooti, Ayyaana sanyiifi hormoota qajeelchu kan dubartoonni facaaffachuun raawwattaaniidha. Ateeteen ayyaana dubartootaa waggatti ykn waggaa lamatti al tokko Kabajamuun ayyaaneeffatamuudha. Ateeteen ayyaana dubartiitii, dubartiin guyyaa ayyaana ateetee kana uffataa aadaa (meeshaa aadaa) kan mataa isaa danda'e kan akka callee, caaccuu,qoloofi qomeen k.k.f. faayamte uffachuun dhangaa aadaa qabachuun kan ayyaaneeffattuudha.

Ayyaanni ateetee kan dubartoonni dhadhaa, coqorsa jiidhaan cuuphxee facaaffachuun kan eebbiffattu ta'uun ibsama. Ayyaanni ateetee kun kan qe'ee fi warra ykn sa'aafi nama eegee tolchu ta'a jechuudha. Ayyaanni ateetee kun *yeroofi seera* ateeteetiin akaakuu *sadittii* hirama. Isaanisi:- Ateetee Loonii, Ateetee Furmaataafi Ateetee Hagayyaa fa'a. (*odeefkennittoonni*; obboo Mandooyyuu Badhaasoofi Gammachuu Shuukkaa, Ammajjii 15,2009).

2.1.1.2. Ateetee Loonii

Ayyaanni ateetee loonii kun bakka tokko tokkottii *Jaarii kormaas* jedhamee waamama. Ayyaanni Ateetee loonii tibba birraafi ji'a Sadaasaa keessa kabajama. Sirni ateetee loonii kun kan ayyaaneeffatamu dalla'aan loonii bakka duraani ture irraa jijjiramee erga

ijaarameen booda muka Birbirsaa ykn Ejersaa wiirtuu dalla'aa kana jellatti dhaabbachuun siirnichi ayyaanaa ateetee rawwatama.

Ateetee loon mataa ofii qabdi. Looni kunis, looni ateetee jedhamuun yaamama. Dhadhaafi aannaani looni kanaatiin sirna ayyaana ateetee rawwatu “wanti sirni kun raawwatamuun marti faanshoo looni ateetee jedhamuuni” bekkama. Ayyaanni looni ateetee baay'ee bal'aafi kan quufaan guutameedha. Jala bultii ayyaannichaa dura dhadhaafi aannani raawwii ayyaannichaafi ta'utu kuufamuufi aannani kuufamus raasoo yeroo *saddeetiiti*. Laakkofsii raasoofi ro'oo kunis wanti *saddeetaan* deemuufi adeemsa yaa'a sirna *gadaa* faana bu'uufi ta'a. Guyyaa ayyaanni Ateetee loonii kabajamus namni ayyaannicha irratti hirmaate hundi dhangaa dhadhaa saniin tolfameefi aannani sirna sanaafi itite sana dhugaa dhandhamuti, dalla'aan loonis gaafa sana qe'ee cidhaa fakkaate tura.

Haadholiin mooraa keessaatti muka *birbirsaa*, *ejirsaa* dhaabbatee jelattii dhangaa raawwii sirna kanaatiifi oolu hunda hojjatu. Erga qophiin raawwii dhangaaafii dhugaatii raawwatee booda sirni dhibaayyuu adeemsiifama. Dhadhaa addanuu dubartoota ayyanichaa irratti hirmaatan marti muudamu. Haati ateete faaya (meeshaadaa) sirna ateeteetiif barbachisan hunda kanneen akka caaccuu, callee, qorii, ateetee, jaaloo ateetee, akkasumas okotee ateetee, jayii shuqoo, waddeessa dubartoonni qabataniifi galii waa itti aarsaani fa'a qabatanii sirna dhibaayyuutti dhiyaatu. Akkusumas, sirni dhibaayyuu ni raawwata.

Erga sirna dhibbaayyuu rawwatee booda abbaan ayyaana ateetee bulfatu suni barii sana olla yaame waliin waaqa kadhacha, faarsaa, galateeffachaa, loonis faarsaa ”Mee aannani yaa loonii hoo sii tikisee, Sii haayyisee , silgaan garaa na fayyisee” jechaa waan ayyaanichaafi qophaaye sana waliin nyaata, dhugaa, looni faarsaa ,eebbisaa ,gammadaa oolanii bulu. Erga kuni hundi rawwatee booda abbaan warraa ayyaana ateetee bulfatu waan falaafi qophaa'e, dullacha ateetee ykn dullacha loonii jedhamee yaamamus ni danda'a. Inni kunis, dullacha diimaa /daalachatuu/ qalama. Dhiiga dullachaa ateetee qalame sana karra, bitimaa bitaafi mirgaa tuqsiisan. Gogaan dullacha ateetee sunis baqaqifamee miila ykn mogolee loonii warra ateetee bulfateettii hidhama ykn marama.

Sana booda dhangaa ayyaanichaafi qophaa'e nyaachaa aannaniifi daadhii dhugaa, looni faarsaa, sirnichi raawwatama. Eebba jaarsoliitiini sirnichi xumuramma. Fkn, eebba manguddootaa xumura sirinichaa irraatti. (*odeefkennitoonni; manguddoota argaa dhageetti Waayyuu*, obboo *Buntii Gidirsaa fi A/Qawweetti Buttaati*, Ammajjii, 14/2009).

- Looniin bulaa, looniin jaaraa, looni isini irra haa ciisu, looni hin dhabinaa.
- Obaasaa malkaa booressa, tiksaa dachii barbadeessaa.
- Adii uffadha, adiin unadha, Adiin cuupha dhaa.
- Ateeteen teessan waaqa haa geettu, handaarrii keessan lafa haa geettu.
- Hin du'ina, hin bu'inaa, umriin dheeradhaa,
- Alaafi manaa, sa'aafi namaan horaa gabbaadhaa.....jechuun. eebbaan goolabu. (*Maddi manguddoota argaa-dhageettii, Utaa Waayyuuti.ykn abbaa gadaa* Abdurroo Dhaqqabii Ammajjii 16, 2009).

2.1.1.3. Ateetee Furmaata

Ateeteen Ammajjii kun yeroo roobni roobu eegalee margi margee laftii dotii magariisan uwwifamte sa'aan namni quufee, saanii marga quufa namni immo aannani looni dhugee quufa jechuudha. Yeroon isaa ji'a Ammajjii keessaa yeroo sanyiin faca'uu jal-qabu, faca'uufi ta'a jechuudha. Ayyaanni ateetee Ammajjii kuni kan dubratiin ijoollee, hora ofii hunda ateetee naqxee, dhangalaaftee eebbiftuudha. Haati guyyaa ayyaana ateetee kana ijoollee ishii mara dhangaa qopheessitee daadhiifi farsoo naqxee kan deesse mara walitti qabdee ateetee bulfattee daadhii biifaa, booka tooyaa facaafataa eebbiftii.

Guyyaa ayyaana ateetee Ammajjii kana hortee ishii kan ta'an hunda kan fuudhanii mana-bahaniifi heerumtee amba jirtaatanis tokko isaanis osoo hin hafne mana haadha isaaniitti wal-ga'anii eebbaa ateetee haadha isaanii fudhatu. Guyyaan ateetee haadhaa kuni guyyaa firri addaan fagaate marti itti wal argu guyyaa eebbaafi gammachuuti.

2.1.1.4. Ateetee Hagayyaa

Ayyaanni ateetee Hagayyaa ykn sanyii kun bakka tokko tokkootti gindaa-hiiko jedhama. Ayyaanni kuni xumura ji'a Hagayyaa naanno Hagayyaa 18 irraa eegaleetii yeroofi iddoo

baay'etti kan sirni isaa raawwatu. Kana jechuun yeroo qotee bulaan qonna rawwatee, gindaa hiikee, sanyii facaase, marattii ateetee naqee qotiyyootti qororoo maree obomboleettii ganna hamaa, rooba cabbii hamaa, jelaa hoffali, margi sifaa, maddi sifaa, dheedii goobaa guutii ,bonas nagayaan holluuqi, hamaan badaan sii hin argini, hofali jedhee eebbisee gadi-dhisa.

Kuni mallattoo xumuraa qonnaatii kana booda bakka qonnaa hundarra deemudhaan sirni dhibaayyuu rawwatama. Dhuma irratti bakkuma dhibaayyuu sanattii gareen taa'anii maatiifi hortee ofii walitti qabanii wana dhangaa ayyanaafi qopheeffatan nyaachaa daadhiifi aannan dhugaa booka biifaa gammachuudhaan weeddisaa,jeekaraa, sirbaafi faaximaa gara qe'ee ofiitti galu. Walumaa galattii, ayyaanni kuni Ateetee Sanyii jedhamuun beekama.

2.1.1.5, Ayyaana Baallii

Sirni ayyaana baallii walitti dabarsuu Oromoo keessatti gosoota Oromoo adda addaa biratti adeemsiifi raawwii isaa garaagarummaa xiixiqqoo qabaachuu ni danda'a. Haa ta'u malee, garaagarummaa sirna raawwii isaa kana irra dhaabannee garaagarummaa bu'uura sirnaati jechuun hin danda'amu. *Fkn:* Garaagarummaa adeemsa raawwii wal-harkaa fuudhinsa aangoo Oromoo Booranaafi Tuulamaa jiddu jiru ilaaluun ni dandda'ama.

2.1.1.5.1, Akka Oromoon Booranaatti aangoo waliifi dabarsuu;

Akka Oromoo Booranaatti angoo walitti dabarsuun, adeemsa sirna baallii irraa jalqaba. Miseensoota Raaba-doorii keessaa kan hir'ate ilaallamee itti guutama. Miseensonni kunniin qaama angoo fudhatee biyya bulchuufi qophaa'u keessa waan taa'aniifi Oromoo biratti aangoo karaa murtii malee ofi harka tursiisuun akka fafaatti ilaalama. Akka aadaa gadaa Booranaatti gareen lamaan ykn inni fudhatuufi inni baalli kennuu *yaa'a* ofii waliin bakka warri ayyaantuu filanitti walitti dhiyeessanii buufata galamaa ijaaratu.

Sana booda abbaan gadaa inni baallii fudhatu raaba waliin baallii guchii barbaadee ittiin faayamee midhaagfata. Galmichas baallee guchiiifi faaya gararaan bareechuu. Abbootiin gadaa sadanuu ni faayatu.Ta'us abbaan gadaa fiixee addaan beekkama jifaarri kallacha

isaa kan akka ykn bifa biraati. Abbaan gadaa inni baalli kennuu yaa'a ofii waliin bakka warrii ayyaantuu filanitti walitti dhiyeessanii buufata galmaa ijaaratu.

Sana booda abbaan gadaa inni baallii fudhatu Raaba waliin baallii guchii barbaadee ittiin faayamee midhaagfata. Galmichas baallee guchiifi faaya garagaraatiin bareechuu Abbootiin gadaa sadanuu ni faayatu..Sana booda gareen Raaba baallii fudhatuu abbaa bokkuu ofiitiin hoogganamuudhaan xurumbaa sagalee addaa qabu Magaalada jedhamu kan sirna kana qofaafi afuufamu, afuufaa sirbaa gara ganda abbaa gadaa aangoon harka jiruutti dhaqu. yeroo gara ganda abbaa gadaatti dhiyaatan namoota 42 ta'aan, warra torban baalli jedhaman, Abbaa bokkuu Raabaatiin hoogganamuudhaan gara galma abbaa gadaati, gara isa angoo kennuutti ergamu. Abbaan gadaas *torban baallii* kabajee ofitti simatee fudhata. Waan guutamuu qabu itti himama abbaan gadaa inni haara'aan raaba ofii waliin balbala galma abbaa gadaatti dhiyaatee yeroo sadi baalliin kiyya moo keeti? baalliin kiyyaa moo keeti? baalliin kiyya moo keetii? jedha. Yeroo sadaffaarratti abbaan gadaa baalliin teetii! gaariin tiyya jedha. Inni fudhatu immo umriin raagii gaariin jiraadhu" jedheetuu ol seena.

Abbaan gadaa kabajaan simateetuu barcumaa haara'a irra teessisee kallacha adda ofii irraa baasee adda isa aangoo fudhatuutti hidha. Maxxaarrii ofi irraa baasee kennaafi soddom buurani mormatti, irboora irree irratti hidha. Qoloo itti uwwisa kana booda Raabni abbaa gadaa waliin dhufe aannani dhugee fooni nyaatee qumbiifi daraaraan itti biifamee eebbifamee goodama. Baallii ykn aangoo fudhate jechaadha.

Abbaan gadaa inni baallii kennuu erga nyaachisee, obaasee ebbisee booda sangaa fardaa fe'ameefi korma loonii badhaasa. Morma farda abbaa gadaati *kudhaama* kaa'eefii gaggeessa. xumura sirnichaa ta'a. (*Maddi manguddoota Waayyuu kan akka H/ Ahmadi Garsoofi H/Useenaa Sakakooti, Ammajjii, 16/2009*).

2.1.1.5.2. Akka Oromoo Tuulamaatti;

Yeroo buttaan qaluu itti jalqabamu, buttaan kan qalamu wal-ga'ii qachaatti ykn sirna qachaatti. Guyyaa qalma itti jalqaban dhuma jaarraa isaanii waggootan *saddeeti* aangoo irra erga turanii booda kan ta'u qachi gosa irraa jalqabee hanga manaafi balbalaatti

akkuma hangafaa quxusuutti tarreedhaan ijaarama keessa isaatti miseensota sadarkaa gadaa adda addaattiifi akka ta'utti kutaa xixiqqaattii qoodama. Sana booda miseensota sadarkaa Gadaa doorii irraa kan hafe hundinuu qachatti bakka isaanii qophaa'etti argamuu.

Abbaan gadaa gosaa bakkatti mul'achuudhaan dhaadata dhufee yeroo shan qachatti naanna'ee bakka tokkoon cabsee seena. Kana booda seera abbootii gadaa dura turaniin labsamanii itti kennamani hojii irra oolchuun isaa akkasumas seerri hooggansa isaatiin tumamee labsame xiinxallamee abbaa seeraa yuuba Iffaa tiin erga madaalamee booda *Atoomsa* argata. Sana booda gammachuu sana irraan kan ka'e Abbootiin gadaa aangoo irra jiran hundi isaani gara mana ofiitti deebi'uudhaan korma tokko tokko mataa mataa ijoollee dhiiraa qabaniifi qalu, harka mirgaa korma qalame irraa meedhicha baasuudhaan harkatti hidhatu dirqama keenaa baane jechuudha "sirna dhibaayyuu nyaataafi dhugaatii booda faarsaafi weedduudhaan miseensotaan akka muudataman taasifamu. Abbaan gadaa aangoo irra ture dhaadatee eebbisee booda jaarraa isaa fixachuu isaa gammachuun ibsa .

Miseensoonni sadarkaa adda addaa keessa jiranis gara itti aanutti cee'u.fkn: *Foolleen* gara *Qondaalaatti*, *Qondaalli* gara *Raabaatti*...kkf. Miseensoonni sadarkaa Lubaa irra turan aangoo gadi dhiisanii yuuba I^{ffaa} ta'u jechaadha. Seerri abbaa gadaa aangoo irra tureen tumame labsamee gadaa itti aanutti Raaba dooriittii kennama. (*Maddi odeeffannoo; obboo Galatoo Gadaafi H/ Eda'oo Sakaaloo*).

2.1.1.6. Ayyaana Gumii

Ayyaana gumii jechuuni wal-ga'ii Ummataa guddaa kan sababoota adda-addaattiifi taa'amu taasifamu ta'uu danda'a. Fkn: ummanni Oromoo gadaa adda-addaafi gosa adda-addaa keessatti jiraatuu dhimmoota siyaasa isaa, aadaa isaa, seenaa isaa, amantii isaafi k.k.f. kan diinagdee isaa irratti murtee kennuufi danbii baafachuu fi kan wal-ga'u Ayyaana gumii irratti. Gumiin waan hunda caalaltuufi kan wal-ga'u, Ayyaanni gumii waan hunda calaltuufi seeratu itti tumama akkasumas, danbitu itti lallabama. kanaafi, kan dabetu sirraa'a, kan hir'atetu guutama, kan hammaatetu tasgabbaa'a, araaratu bu'a.

Ayyaanna gumii irratti eenyuuyyuu yaada kennuufi mirga qaba. Garuu, dhimma dhuunfaa osoo hin ta'ane haala waan ummataattu dubbatama. Kanaafi, Ayyaana gumii

Ykn yaa'a ummataa fuulduratti waaqaafi dhugaa malee wanti sodaatamu hin jiru. (*Maddi Jaarsolii biyyaafi Manguddoota argaa dhageettiobboo Gammachuu Maguufi H/USeen Sakakoo, Ammajjii 12, 2009.*)

2.1.1.7. Ayyaana Odaa

Odaan gosa mukaa kabajamaafi jaalatamaa hawaasni Oromoo waan kabajuufi jaalatu gaaddisa Odaa jelatti dabarfatu. Tumatu, Lallabatu, Hiikatuufi k.k.fi kanneen biroos kan isa jelatti raawwatamuudha. Aadaa duudhaafi safuun ummataa ittiin lallabamuudha. Akkasumas, Wanna gumiin, yaa'iin gosaa irratti dubbatee wixinatee ykn karoorfatee hayyoota gosaatiifi sabaatiin akka Sirraa'u ta'ee akka seeraafi dambii ittiin bulmaatatti tumamee caffee fi dhiyaatee yoo ragga'e kan ummataafi labsamu gaaddisa ayyaana odaa jelatti. *Fkn:* Sirni kun gosa Oromoo Tuulamaa biratti ayyaana seera dhangalaasu jedhamuuni yaamama. seera caffetti tumametu, labsametu biyyarra deemaniitu dhangalaasu jedhama. Yeroo abbootiin gadaatiifi, abbootiin seeraatiin seerri tumame dhangalaasamu wantii ifa hin taane gaafatamee deebii argachuun danda'ama. Gaaffinis akka mirgaatti ilaallama. (*obboo Dashaa Milkeessoofi Bariisoo Baatii Ammajjii 15, 2009*), hayyoota argaa dhageettii.

2.1.1.8. Ayyaana Irreessaa

Ayyaanni irreessaa mallattoo galata waaqaa ittiin dhiyeessan. Ayyaanni irreessaa kaayyoon isaa inni guddaan 'galata waaqaa galchuufi' Kan bakka adda-addaatti akkuma qabatama naannoo saniitti hiika adda-addaa qabaachuu danda'a. Ayyaanni irreessaa ayyaanna gubaa boodaan dhufu, kuni garuu galatata ganna gurraacha bacaqii roobaa, Cabbii fi lolaa hamaa, bubbeefi obomboleettii hamaa, jelaa nu baafta barii birraa бага nagaan nuun geette yaa waaqi jechuu dhaan kan waaqa isaanii itti galateeffataniidha.

Ayyaanni irreessaa kun yeroo kabaja isaa irratti hundaa'ee bakka Lamatti hiramee ilaallamuu ni danda'a. Innis, irreessa Birraafi irreessa Arfaasaatii. Kabajni Ayyaana irreessa birraa kunis kan kabajamu irra caalatti бага bacaqii gannaa roobaa-cabbii, lolaa, bubbeefi obomboleetti hamaa ji'a gannaa jelaa nagaayaan madhaa maatii keennaa, sa'aa fi nama kennaafi re'eefi qe'ee, alaafi manaa keenna waliin barii-birraattii nu baafta jechuun kan бага nagaayaan baanee galata waaqa isaanii itti galfatan guyyaa isaanii

ittiin kabajatan yoo ta'u. Inni lammaffaan yeroo bu'uureeffatu immo Ayyaana irreessa waqtii Arfaasaa keessa kabajamu yoo ta'u inni kunis, Kadhaa waaqa isaaniitiif gamtaadhaan dhiyaatu kan yeroo kana keessa roobni waaqaa sa'aafi namaa, daachiifi samii baay'ee barbaachisu waan ta'eefi rooba nagaayaa kan sa'a hin miine, kan nama hin miine dachiifi samiin mucha laafaan akka roobuufi bakka adda addaatti bahanii kan araarama waaqa ofii irraa barbaadataniidha. Akkasumas, Fuuldurri isaanii waqtii gannaa waan ta'eefi ganna dhufu kana nagayaan nu geessi, sanyii facaate nagayaan nu biqilchi, geessii nu soori jechuudhaan waaqa isaanii kadhatu. Karaa biraatiin immo Ayyaanni irreessaaa *bakka* itti raawwatamu irratti hundaa'uun iddoo *lamatti* hiramee ilaallamuu ni danda'a. Innis: Irreessa Malkaafi Irreessa Tulluuti.

2.1.1.8.1. Irreessa Malkaa

Irreessi malkaa kuni kan kabajamu waqtiin gannaa xumuramee seensa waqtii Birraa *ji'a* Fulbaanaa 22-25 keessatti kan ayyaaneeffatamu ta'a jechuudha. Guyyaan ayyaana irreessa birraa dhaddacha saaquu jedhamuunis ni beekkama. Bakki irreessa malkaas malkaa obaa sa'aa namaafi hora gurguddoo tu'uu danda'a. Kabaja ayyaana irreecha malkaa kana irratti yeroo gannaa namoonni guuttamu malkaafi harootiin addaan hafanii turani. Wal-arguufi jecha guyyaa ayyaana irreessaa kana akka guyyaa gammachuu guddaa tokkootti simannaa oo'aan ofittii fudhatu.

Kanaafi Oromoon malkaa gamaafi gamanaa walittii dhufanii gammachuu isaanii haala Oo'aa ta'een ibsatu. Dabalataanis, waaqa isaanii dukkana gannaa kan roobaafi bubbee sana keessaa nagayaanii isaan baasee barii birraatti isaan ceesise galaleeffachaa, faarfachaa, waaqa isaanii kadhataa gammachuun ayyaanneeffatu. Kana booda eebba abbaa malkaafi hangafoota gosaatiin godhamu booda, Marga jiidhaa Coqorsa qabatanii bishaaniin tuquun waaqa isaanii ulfeeffataa irreeffatu. Waaqa isaanii irraa araaramaafi badhaadhinna kadhatu.

Kayyoon kadhannaa kanaas waaqni akka rooba qabanaafi nagayaa roobuufi caamni akka isaani hin miineefi bonni akka isaanittii hin dheeranneefi birraan qarda akka qarda sa'aa fi namaa isaani wooyu sanyii isaanii baay'isuufi hormaata sa'aa namaatiin isaan gabbisu kadhatu.

Tibba birraa kana yeroo baay'ee Oromoon looni isaanii waliin gara horaatti kan godaanu. Inni kunis, Oromoota baay'eefi akka jalqabaafi seensa jiruu bara haara'aatti ilaallama.fkn, "Horri-Harsadii" iddoo ayyaanni irreessa malkaa Oromootaa Tuulamaatiin jaarraa dheeraan dura irraa kaasee itti irreeffatamaa tureedha.

2.1.1.8.2. Irreessa Tulluu

Ayyaanni irreessaa tulluu kuni kan raawwatamu tulluu irratti bahani yoo ta'u, yeroon isaas bonni darbee yeroo roobni arfaasaa itti eeggatamuudha. Waqtiin arfaasaa dura jiru yeroo itti Ji'oota bonaa roobni hin jirre waan ta'aniifi yeroo saaniifi namni tibba Arfaasaa Ji'oota *Bittooteessa, Eblaafi Caamsaa* Maatiin marti gara lafa qabanaafi jiidha qabuutti yaa'anii rooba tibba *Arfaasaa* argachuufi Waaqa isaanii kan itti kadhataniidha.

Tibbi Tullutti bahanii waaqeeffachuun kuni kan waaqeeffannaa *Oromi-durii* ykn *kushoota dur-duriin* wal-qabatee jedhameen amanama. Fkn, Tulluun *Cuqqaalaa* fakkeenya gaarii ayyaana irreessa Tulluuti. Akka *Leellisaa Aadaatiin*, (6^{ffaa}, 413:115) Mata dureen isaa "*Kudhaama-Seena*" jedhu keessatti ibsameenis "Waaqeffatoonnis ayyana Tulluu kana ni safeeffatu" Tulluu gurguddoo bira yoo darbani itti irreeffatu. Tulluun kuni lafa diriiree jiru keessaa ol ka'ee kan argameefi Waaqatu ayyaana guddaa wajjiin isa uume jedhamee waan amanamuufi duwwaa osoo hin taane ayyaana uumaattu waliin jira. Waaqattis dhiyaatee jira jedhamee ulfinna guddaan waan ilaallamuufi yoo isa bira darbani itti irreeffatan malee cal-jedhanii bira hin darbani.

2.1.1.9. Ayyaana Tajoo roobaa

Ayyaanni Tajoo roobaa Ummata Arsii utaa-waayyuu biratti ayyaana kadhannaa rooba furmaataa ykn, Arfaasaati. Ayyaannii Tajoo roobaa hawwaasa Arsii utaa waayyuu biratti ayyaana beekamaa kabajamaafi jaalatamaadhas. Ayyaanni Tajoo roobaa kuni kan haawaasni Arsii naannoo aanaa Adaamii Tulluufi bulchiinsa magaala Baatuu Waaqa isaanii irraa rooba furmaataa kadhatuufi araarama waaqa isaanii irraa itti eeggatuudha.

Akkasumas, ayyaanni Tajoo roobaa hawwaasa naannoo sanaatiif kan araarama rooba dachiifi samii qofaa osoo hin taane, kan nagaya buusuu sa'aafi namaa, kan misoomaa,

kan hormaataa, kan badhaadhinnaafi kan guddiinna alaa manaa, sanaa namaa, qe'ee-re'ee, waatii-maatii gosaa-goshoo, ambaa-gandaa yoo ta'u.

Ummannii Arsii Utaa waayyuu kuni ayyaana Tajoo roobaa kana kan kabajatu woggaa keessatti yeroo tokko naannoo ji'a *Ammajjii* gara jel qabaa ykn immo gara dhumaa irratti ta'a jechuudha. Inni kuni tibba ayyaana Hinikkaati jechuudha. Akka dhaha Oromooti Hinikkaan ji'a waggaa Oromoo keessaa isa hangafa (jal-qabaati). *Hinikkaan* ayyaana haxxiyyaati, ayyaana kadhatanii itti milkaa'an, eebbisanii badhaasan kan abaaranii balleessanii kanaafi Hinikkaan Ayyaana haxxiyyaa harkaafi arrabaati, ijaa gurraati jedhamee amanama.

Boonsamoo Mi'eessoo (2005/2013:164) akka ibsetti; *Hinikkaan*, hangafa ayyaana Oromooti, ayyaana gadootaati, ayyaana bokkuuti, ayyaana haxxiyyaati jedha. Namni ayyaana kana dhalate haxxiyyaa harkaafi arraabaa ta'a, kan darbatee hin dhabne, kan abaaru balleessu, eebbisu geessu, ayyaantuu, dureessaafi jabaa ta'a jedhameetu amanama akka dhaha Orom-duriitti, jedha.

Kanaafi, hawaasni Oromoo Arsii utaa waayuu ayyaana isaa kan Tajoo-roobaa, kadhanna roobaafi nagaya buusuu waaqaa Tibba seensa Arfaasaa ji'a Hinikkaa, xumura tibbaa yookiin waqtii bonaa irratti ayyaan-beektuufi gadootaan ilaalichifatee sirna raawwii isaa achiratti raawwatuufi.

Walumaagalatti, ayyaanni Tajoo-roobaa xumura tibba bonaa, akkasums seensa woqtii Arfaasaa keessa guyyaa, Ayyaan beektuun murteessitettii raawwatama. Ayyaanni Tajoo-roobaa faayidaan isaa qabbanaafi araara buusuu waaqaatiifi akka roobni badheessaa dafee roobee dachiin qabbanooftee margii margee, saani quufee, namni quufee, bonniifi aduun akka hin hammaanne, gogiinsiifi caamni sa'aa nama hin dararre ganni dafee dhufuufi kan raawwatamuu dha.

Kanaafi, Sirni raawwii ayyaana Tajoo-roobaa ummata Oromoo kan kadhaa waaqaatiifi, kabaja waaqaatiifi jaalala waaqaatiif hawaasni martinuu irratti hirmaatee ambaa-diinaan gammachuun sirbaa, weeddisaa, jeekaraa, geeraraa safeeffatanii, nafeeffatanii, amaleeffatanii (barsiifatanii) raawwataniidha. Kanaafi ayyaanni Tajoo-Roobaa kan

ummata Oromootii kan hawaasni Oromoo Arsii yeroo-yeroon bakkaafi ardaa isaatitti bahee madhaa-maatii isaa waliin ayyaanteeffatuudha. Kan akka daawwannaatti malee akka abbeentaatti hawaasa biroo hin hirmaachifnee dha. Hin simannee dha. Walumaagalatti, Ayyaanni Tajoo-Roobaa ayyaana Waaqaafi Oromootaatti jedhamee yaadama. Akkasumas, akka Dhaha ‘Calendar’ Oromootti guyyoonni ji’a tokko keessa jiran marti isaanii Ayyaana mataa ofii, Carraa keessa isaanii qabu. Hangafa ji’oota maraa *Hinikkaa* dabalatee jechuu dha. Akka Dhaha Oromootti guyyoonni ji’a tokko keessatti argaman 27 (Digdamii-torba) kanneen hafan *sadan* hangafa ji’ootaa kan ta’e *Hinikkaa* jelatti (keessatti) hammatamu.

Kanaafi *Tajoo-Roobaa* ji’a *Hinikkaa duraas* ta’ee *Hinikkaa maandhaa* keessatti kabajamu akka guyyaa *ulfoo* Waaqaatti ilaallama. Kanaafi hawaasa Arsii Utaa-Waayyuu biratti akka seenaatti ayyaanni Tajoo-roobaa akka ayyaana guddaatti kan ummata walitti qabu kan nagayaa, kan roobaa, kan hormaata sa’aa-namaa, darbee-darbees akka ayyaana badaaffannaafi *Muuda-Raagaatti* kan ilaallamuufi isuma kana bu’uura gochuun Waraqa eebbaa Digirii *lammaffaatiifi* qophaa’e kan *Ba/saa Leeniin Quuxootiin* (2014:50) qophaaye irrattis akkas jedha;

Tajoo is the ceremony of God. The day of Tajo is considered as the marriage day of the God, which all human being should celebrate the Wedding. It is one of the Waaqaa’s ceremonies which is performed annually. Historically Tajo is the ritual, which unites the people Tajo is ceremony of peace, ceremony of rain that performed for herd & human. Tajo is some times considering as Libation Oromoo prayer period. It represents the idea of Loyalty to the ideals of religion, sustainable socialization and human harmony, jedha.

2.1.1.10. Dhahaafi Hiika Isaa

1, *Hinikkaa* = Guyyaa ayyaana waaqaati, hangafa ayyaana Oromooti, ayyaana bokkuuti gadootaati, ayyaana haxxiyyaati, namni *Hinikkaa* dhalate, haxxiyyaa harkaafi arrabaatii, kan darbatee hin dhabne, kan abaaruufi eebbisu geessu, Ilmi *Hinikkaa* dhalate, ayyaantuu, dureessaafi jabaa ta’a. Garuu, abbaafi haadhaan wal-bira hin abaabu.

2, *Sonsa* = Ayyaana konfiiti /biyyeeti/ kanaaf carraa qonnaa malee kan biraa hin qabu. Ayyaana kana gadadoofi gaddattu itti hammaata kanaafi sirni adda addaa guyyaa kana

hin raawwatamu. fkn:Maafi gaddita akka nama Sonsa dhalatee?, Wollalaan sonsa falata jechuun mammakama Oromoon.

3, Algaajima = Ayyaana kormaati, ayyaana leencaa namni guyyaa kana dhatate jabaataa ni sodaatama, ni jaalatama, hoogganaa ta'a dubbii lolaan ni moo'ata, gaachenas qaba.

4, Arba = Ayyaana Arbaafi Fardaati, namni, Ilmi guyyaa kana dhalate deemsa hammaata, garaa jaalata, qaroomina hin qabu. fayyaaleessa, hormaata sa'aa namaa ni gooma.

5, *Bolqa (Holqa)* = Ayyaana kanniisaati, ilmi guyyaa kana dhalate lola hammaata,

garuu, misa qabaata hojii jaalata, guyyaan kuni seeraafi sirnaafi mijaawaa miti.

6, *Basa'a duraa* (1^{faa}) = Ayyaana lolaati, namni guyyaa kana dhalate, aarii guddata suuta dubbachuu hin jaalatu, sirni adda addaa guyyaa kana hin dalagamu.

7, *Basa'a maandhaa* (2^{faa}) = Ayyaana gootaafi bareedaati. Namni guyyaa kana dhalate lamaan keessaa tokko hin dhabu. Goota ta'uu baatu, bareedaa ta'a, Suutaafi dhugaa dubbachuu jaalata.

8, *Carrawa* = Ayyaana Re'eeti, namni guyyaa kana dhalate hormaata gooma, horee hin baldhatu, ofii ni qarooma, dubbii beeka, garuu, ni soba.

9, *Dureetti* = Ayyaana dureessaati, Falaafi cidhaa, sirna Gadaatiifi kan birootiifis ayyaana mijataa dha.

10, *Dullattii* = Ayyaana yuubaati, hangafaati, ayyaana seera fixeessaati. Namni ayyaana kana dhalate ilkaan dafee dhumata, dafee jaara, jaarsa araaraafi dubbii ta'a guyyaa sirna adda addaa raawwatani .

11, *Bidirsa* = Ayyaana Waataati, Cawwaati kan guyyaa kana dhalate ogummaa harkaa qabaata. bocuu, gooduufi waa feessuu jaalata.

12, *Salbaa-deettii* = Ayyaana durummaafi milkii guddaati. Namni guyyaa kana dhalate beekumsaafi durummaa qixa qabaata. Ayyaana eebbbaafi wanti dalagan namaa taatu guyyaa cidhaati.

13, *Karaabticha* = Ayyaana daldalaafi deemsaati, nama guyyaa kana dhalateefi lachuu ni ta'aafi.

14, *Gardaaduma* = Ayyaana jabaafi dureessaati. namni guyyaa kana dhalate dureessa kiila-lixte ta'a. garuu, gar-jabeessa, gowwaafi dondha ta'a. hin liqeessu, hin liqeeffatu.

15, *Sorsa* = Ayyaana Sororoo, mirgaafi qaalluuti, namni guyyaa kana dhalate mirgaafi qaallummaa hin dhabu, yoo eebjoote, abaare, eebbise ni geessa.

16, *Ruruma* = Ayyaana woraabeessaafi fardaati. Namni guyyaa kana dhate deemsa halkanii jaalata. homaa hin sodaatu, hireen garaa ni taaafi.

17, *Lumaasa* = Ayyaana kanniisaati, kan namni guyyaa kana dhalate ni bareeda, garuu ni kijiba gaagurtuufi daldaltuu ta'a.

18, *Gidaada* = Ayyaana hiyyummaafi gideeti, namni guyyaa kana dhalate humnaafi onnee qabaata, Bultiin ni gooma, yaadatu itti hammaata roorrisuu jaalata.

19, *Ruuda* = Ayyaana hoolaat, namni guyyaa kana dhalate laafaa, garuu, sa'aa nama hora, bultii isaatti roorroto hammaata.

20, *Areerii duraa* = Ayyaana milkii sanyiifi looniiti namni guyyaa kana dhalate ni durooma, arjaafi jaalatamaa ta'a, sirna cidhaafi sirna cidha-gadaatiifi mijataadha.

21, *Areerii Maanadhaa* = Ayyaana falaati, ayyaana bokkuufi waataati, namni gaafa kana dhalate horee hin kutu, deegge hin badu, eebbaa, abaarsi isaa lafa hin bu'u.

22, *Adulaa duraa* = Ayyaana horiifi falaati, hormaataafi ta'a, kan fuudhaa heerumaati, guyyaa kadhatanii milkaa'an, kan dhalates ayyaantuufi raaga ta'a.

23, *Aduulaa maandhaa* = Ayyaana godaansaati, kan hormaataati, namni gaafa kana dhalate gad-hin taa'u, godaantuu ta'a, cidhaafis ni filatama.

24, *Garba qara* = Ayyana duulaafi dhalootaati, kan falaati, kan yaadaniifi hojjatan ni ta'a, cidhaafis ni ta'a.

25, *Garba-deettii* = Ayyaana misaa mirgaati, kan falaa milkiiti, kan hojjataniifi dubatantu ta'a.

26, *Garba-maandhaa* = Ayyaana bishaaniiti, namni guyyaa kana dhalate hiree dhufaa-luftu qaba, hin deemtu sirna raawwachuufi hin mijatu.

27, *Bitaa* = Ayyaana dubartiiti, yuubaati kan guyyaa kana dhalate amala dubartii horata, intala yoo taate ni mifti ni jabaatti, tiyya haa taatuu guddatti , abbaa worra hammeessiti.

Boonsaamoo Mi'eessoo, (2013:164)fi Dirribi Damusee Bokkuu(2016)

2.2. Yaaxxinna Qorannoon Kuni Bu'uureeffate

Yaaxxinna qorannoon kuni bu'uura taasifate yoo ilaalle yaadrimeen sirna kabaja ayyaana Tajoo roobaa kuni kan inni ka'umsa godhatee raawwatame dameewwan (*gooroowwani*) *Fookloorii* keessaa *duudhaa hawaasaa* keessaa ka'umsa godhachuun kan raawwatame yoo ta'uu inni kuni immo, *yaaxxinna faayidaa bu'uura godhatee* kan raawwatame ta'uu isaati.

Sababni isaas, qorataan qorannoo kanaas kan qorannoo isaa irratti xiyyeeffate qaacceessa sirna kabaja ayyaanaa irratti yoo ta'u, ayyaanni immoo akka hayyuun *Fookloorii Dorson* (1972) ibseetti; Duudhaan hawaasaa gochaafi ogummaa dhuunfaa ykn nam-tokkee irra xiyyeeffannaa kan laatuufi hariiroo (walitti dhufeenya garee hawaasaatiifi) jedha, *Dorson*(1972;3). Sababni isaas 'duudhaan hawaasaa, ummata keessatti *umrii dheeraa* kan qabuufi hawaasni hundi itti *waliigalee* kan fudhateedha' jedha.

Kanumaan kan wal qabate, Hayyuun kuni gooroowwan Afoolaa ykn *Fookloorii faayidaa* isaanii irratti hundaa'ee bakka *Afuri* gurguddootti hiruun kaa'ee jira. Isaanis, Og-afaan (Oral literature), Dhuudhaa hawaasaa (Social folk custom), Artii sochii hawaasaa (Performing folk arti)fi Meeshaalee aadaa (Material culture.) jechuun iddoo *Arfan* gurguddotti kanatti adda baasuun ibsee jira. Akkasuma, akka baanuu hayyuu kanaatti damee duudhaa aadaa hawaasaa keessattis kanneen ramadaman kabaja ayyaanaa,

qoricha-aadaa, tapha aadaafi waaqeeffannaafi guddina sadarkaa cee'umsa umrii ilma namaati.

Akka ibsa hayyuu Fookloorii kanaatti raawwiin kabaja ayyaanaas dameewwan xixiqqaa amantiiti, aadaaniifi amantiin immoo damee duudhaa hawaasaa jelatti kan argamu yoo ta'u, qorataan qorannoo kanaas yaaxxinni inni bu'uura godhatee ka'e qaacceessa sirna kabaja ayyaana Tajoo roobaa aanaa Adaamii Tulluufi Bulchiinsa magaala Baatuuti.

Sirni kabaja ayyaanas akkaataa faayidaa isaatiin dirree ogummaa xixiqqaa duudhaa hawaasaa kan ta'e bu'uura taasifachuun qu'ataa qorannoo kanatiin qorachuun danda'amee jira. Sababni isaas, yaaxxinni kuni tajaajila Afoolli Ummataafi qabu kallattii adda addaatiin ilaala. Dabalataanis, yaaduma hayyuu kanaa cimsuun hayyoonni Fookloorii adda-addaa yeroofi bakka garagaraatti *faayidaa fookloorii* irratti yoo yaada kennani akkas jedhu:-

Early functionalist thought as an example emphasized rituals are critical building blocks to religions and as essential to maintaining social order, Durkheim (1915). Consistent with that thinking, major Anthropological theorists over the past 30 years such as (Clifford Geertz and Victor Turner) see rituals as endowing "culturally important cosmological conception and values with persuasive emotional force, thus unifying individual participants in to a genuine community; Zuesse (1987;405).

Rituals as fundamental to social life and as help ful in managing the complex and some times contradictory web of social roles that constitute a persons day-to-day existence (Rothen buhler,(1998;108-109). Rituals are the forum through which individuals 'fold' the 'multiplexities' of social life a back in to a more or less seamlessly experienced reality (Rother buhler,(1998:109). They are flexible fluid and open ended with in the flux of daily social and cultural life, Alexander, (1997:151). Surely men express in ritual what moves them most and since that form of expression is Conventionalized and Obligatory it is the values of the group that revealed. I see in the study of rituals the key to an understanding of the essential constitution of human society (Monica Wilson;1954:240).

Aguilar (2005:58) The Oromo of Ethiopia maintain that "peace" translated as 'nagaa' is the essential key to all cosmic and human order possessing the highest and most central-value for humanity to pursue. This view is expressed in the song they sing, in the prayers and blessing they offer, in the ritual and ceremonial activities they under take, in the speeches and narrations they deliver, in the administrative and legal action they perform and in the proverbs, folktales and stories they cite or tell.

“The Oromo concept and practice of peace is based on the traditional values and beliefs anchored in the Gada.The politico-military and ritual system of the Oromo”. (Tenna, Dewo,2013:159).

Ben-Amos,(1979:430) “Folklore is a sphere of intraction, a mirror of culture, a perspective screen of personality” fi k.k.f. Jedhu hayyoonni ogummaa damee barnoota fookloorii qaban.

Kanaafi, ayyaanni qaama xiqqaa duudhaa hawaasaa, aadaafi amantii ummata tokkoo waan ta’eefi ummanni suni nagayaan, gamtaadhaaniifi tokkommaan akka wajjiin jiraatan taasisa. Tokkummaafi jaalalli kan cimusa adeemsa raawwii kabaja sirna ayyaana kana irratti.

Kunis duudhaaniifi aadaan hawaasni duri ittiin wal-bulchaa tures akka hin banneefi dabne akkasuma jeequmsa jiruufi jireenya hawaasaa keessatti akka hin uumamne kan uumames yoo jiraate akka furmaata argatu kan taasisu raawwii sirna ayyaanaa keessatti.Kanaafi, ayyaanni bu’uura walii galteefi tokkummaa hawaasa isaati, Akkasumas,madda nagayaati.Kanaafi, qorataan qorannoo kanaas *Dayeessa faayidaa hawaasaa bu’uureeffachuun* qorannoo isaa kana adeemsisee jira.

2.2.1. Humna Ayaanaa

Ayyaanni humna qabeessa. sababniisaas, hawaasa isa ayyaaneeffatu sana akka isaani waliigalanii yaadaafi marabbaa tokkoon gara dirree ayyaanaatti bobbaan taasisa. Akkasumas, waani irratti walii galani sunis dalaguufi hamilee horatan taasisa.

Bakka bu’oonni hawaasaafi abbootiin gadaa miira waliigalanitti akka kalattii walii galtee isaanii sanitti qajeelanii socho’an sissii’eessa yeroo gara iddoo ayyaanaatti bobba’anis tokkoon tokkoon isaanii yaada waliigalteen, hafuura tokkummaafi jaalala qabatani akka gara bakka ayyaanaatti bobba’an taasisa. Hundi isaanii akka miseensa ayyaana tokkootti wal-ilaalu kanaafi hafuurri obbolummaafi jaalalaa isaani jiddutti akka qilleensaa’u taasisa. Isuma kana mirkaneessuufi, *Filee Jaallataa (2016:82)* akka ibsetti;

Duudhaa sakkoo Waaqeeffannaa keessatti, namni Waaqaafi jilbiiffatu,Waaqaafi bitamu “garaa madaa godhee, Afaan dhadhaa godhee” otoo hin taane lapheedhaanis

qaamaanis jilbiiffatee, seera Waaqaafi bitamee garaa qulqulluundhaan kadhata. Namni gara galma Waaqeeffannaatti dhugeeffachuufi adeemu tokko karaa malee hin adeemu; dhaqees garaa malee hin kadhata; hin Waaqeeffatu; cubbuu otoo yaadu bakka Waaqa uumaa itti galateeffatan hin dhaqu. Badii kanneen akkasii wajjiin osoo jiru Waaqayyoon yoo kadhates sobee yoo galateeffates Waaqayyo isa/ishii hin dhageeffatu hin dhagahu; hin falu nama akkasii Waaqayyo gurra isa irraa achi qabata. Waaqeeffattoonni Waaqa isaanii kan kadhataanis ta'ee kan galateeffatan yookaan bakka galmaatti yookaan bakka malkaatti bahanii dhugaa kan dubbatan namni na arga jedhanii otoo hin taane Waaqni inni hundumaa arguuufi dhagahu na arga, na dhagaha jedhaniiti, jedha. Isa kana irraa ka'uudhaan miira gammachuun guutamanii akka burraaqan taasisa.

Akkasuma, miira tokkummaan, gammachuun qabamanii akka mallattoo waliinii kan ayyaana tokko ittiin socho'an taasisa. Akkasumas, qaamoota biroo kan ayyaanaafi mallattoo isaanii kana arrabsaanii ykn busheessan akka obsaan bira hin darbine miira dallansuutiin ofirraa akka faccisani taasisa. Hanga ammaattis inni kuni ummata Oromoo keessati hojiirra oolaa jira. Keessaayyuu akka gareen hawaasaa ayyaana tokko jelatti gurmaa'anii yaada waliigalaa wal-jijjiiruun erga yaadaan wal-ta'anii booda daandii haara'a jiruufi jireenyaa qiyyaasuun rakkoo isaani qunnamu jelaallee haala ittiin fala-argachuu danda'an burqisiisu jechuudha.

Kanumaan kan wal-qabate, nagayaa buustoonni yookiin jaarsoliin araaraa nageenyi bu'u suni kan ummata hundaa akka ta'u yaada fudhatama qabu taasisuufi sirna ayyaanaatti dhimma bahu ittis amanu. Nagaya buusuufi tasgabbii uumuu irratti yoo yaanni hawaasaa addaan bittinnaa'eyyuu abbootiin gadaatiifi Jaarsoliin biyyaa yaada haara'aafi tooftaa mijaawaa qiyyaasuun ilaalchi hawaasaa bittinnaa'e suni gara tokkootti akka sassaabamu taasisuufi ayyaanatti fayyadamu. (*Akka hayyoonni Argaa dhageettiinuufi ibsanitti; Obboo Bonxaa Badhaaneefi A/ Galatoo Barbaadoo Ammajjii 14,2009.*)

Isuma kanaan kan wal-qabate, yaaduma kana cimsuufi jecha, kabaja sirna ayyaanaa irratti, Hayyuun Schirch (2005); *Ritual and symbol in peace building, jedhu keessatti,*

Schirch (2005) describes the various ways that ritual transformation aids in the peace building process. First, rituals help to transform world views and enables

people to make sense of the larger conflict. It can allow parties to create and affirm a shared view of the world and develop new ways of living and further suggested that ritual can be used to bring people together and create meaningful relationships. It is essential to building relationships in both religious and secular settings. performing ritual activities bring people together by allowing them to do something together. It also provides social rules and guidelines that tell people how to treat each other. which in turn serves to maintain relational boundaries rituals either maintain community structures by affirming the existing social order or revolutionize that social order. In some cases, ritual acts as a form of protection against the existing social structure and allows for the creation of new relational patterns. In other cases, it reaffirms that social structure or creates a way to transform the system without destroying it yet. jedha.

Akka baanuu hayyuu kanaatti osomaayyuu walitti bu'iinsi jidduu hawaasaa garaagarummaa yaadaa kana irraa ka'ee mul'ate komiin ka'e kun osoo hamtuufi badduu hin geessine adeemsa sirna ayyaanaatiin too'atu. Kanaafi, Ayyaanni eenyummaa sabaa ijaaruu irratti mirkaneessuu irrattiifi deebisuu irratti ga'ee olaanaa qaba.

Eenyummaa sabaa deebisanii ijaaruufi fayyisuun kuni immo, nagaya buusuu keessatti dubbii ijoo ayyaanaati. Ayyaanni adeemsa nagaya buusuu keessatti mirgi ilama namaas irraa mulqamee eenyummaan ilma namaa hin miidhamne taasisuu keessattii ga'ee olaanaa qaba. Kanaafi miseensi hawaasaa kamuu sagalee guutuu qaba. Akkasumas, hawaasni kamuu miseensi aadaa, ayyaana akka bu'a qabeessaatti yookaan faayda qabeessatti fudhatama.

Ayyaanni sirna kabaja isaa keessatti namoota akka diinaatti wal-ilaalan lamaani humna walitti araarsuufi jaalala jidduu isaaniitti uumuu qaba. Akkasumas, hubannoo eenyummaa ofiitiifi kan nama biroos cimsachuun ilaalcha diinummaa kan waliifi qaban sani gara firummaatti jijjiiruufi carraa bana jedhama. Kanaafi, akka yaaxxinna dayeessa faayidaa kanarraa hubachuun danda'amutti Afoolli (Ayyaanni) hawaasaa tokko kallattii inni faayidaa ummataafi qabuu saniin gaggeeffamuu qaba jedha. Akka baanuu Hayyuu Afoolaa kan ta'e Bascom (1965;327).

2.2.2. Fala Ayyaanaa

Falli akka aadaa waaqeeffannaa Oromootti baay'ee barbaachisaafi murteessaadha. Sababni isaas Ummanni Oromoo Waayyuu fala sababoota adda addaatiif falata. Innis, bara hamaa nagayaan jelaa nu baasi, nu hulluussisi, bara quufaafi roobaa waaqa isaanii

ittiin kadhachuufi, bara dhibeefi gidee jelaa baraaraa ittiin bahuufi; walumaagalatti, kan isaani falataniifi nagaya buusuu sa'aa-namaatiifi beela balleessuu alaa-manaatiifi, rooba roobuu samiifi ardiitiif akka ta'uufi fala isaanii bakkaafi yeroo barbaachisaa ta'e keessatti falatu.

Kanaafi manguddoonni Arsii, 'Arsiin ijoolle falaafi malaan, xiribbaa dhawataa bula wanti jedhaniifi' kanaan horree badhaanee asi geenne jedhu. *Hayyoonni argaa dhageettii waayyuu*. Fallis kan itti raawwatamu bakkaafi yeroo adda-addaa keessatti. Akkaataafi kaayyoo fala sanii irratti hundaayaniiti jechuudha.fkn, *Falli*-Malkaa, nagaya buusuu sa'aa-namaatiif, biyyaa biyyeetiifi, roobaafi, gideefi dhibeefi falata.

Falli-ardaa immo, fala golgaati, fala mooraati, fala tulluutiifi k.k. fa. kanneen biroos hawaasa keessatti baldhinnaani raawwatamu.Falli-ardaa roobaafi, nagayaafi, looniifi, dagaaginaafi badhaadhinnaafi misaafi kan falatamuudha. Falli golgaa, jedhamees ni waamama. kan inni raawwatamus dubartiin dhabduufi fayyaa sa'aa-namaatiifi kani qalamus hoolaa gurrattitu, *waarisiiiftuu* irratti qalama. Hoolaani tunis hoolaagolfaa jedhamuun yaamamti.

Fala-Moonaa, yeroo tokko-tokko bakka adda addaatti maqaa *sifoo (tufaa Loonii)* jedhamuun yaamama. Kan inni raawwatamuufis hormaata looniitiifi fayyaa loon isaatiifi. Guyyaa kana Hoolaa wodaajaattu falama, kan magaalaa, daalachaattu falama. Sifoo maddaa-marga, sa'aa-namaatiifi tola jedhamee amanama. Walumaagalatti, kanneen kana fakkaataniifi kanneen biroos bakkaafi yeroo adda addaa keessatti kaayyoofi akeeka isaani irratti hundaa'anii ummanni Oromoo Arsii, Utaa-waayyuu adeemsa fala waaqa isaatiin wal isaan qunnamsiisu ni raawwata. (*Maddi hayyoota argaa-dhageettii; obboo Gammachuu Shuukkaafi Galatoo Henbettoo, Ammajjii 20,2009*).

2.3. Simannaafi Garaagarummaa Qorannoolee Biroo Waliin qabu.

Simannaafi garaagarummaa qorannoolee wal fakkaatoo kanaan dura waa'ee ayyaanaa irratti qorattoota garagaraatiin adeemsifamani yoo ilaalle isaani keessaas;

Fkn, *Asmaroom Laggasaatiin* (1973:81)tti waa'ee adeemsa bulchiinsa Oromoo Booranaa sirna gadaatiin wal qabsiisee yoo ibsu, raawwii sirna bulchiinsa gadaa keessatti sirna raawwii *Mooteeffannoo ayyaanaas* kan ilaale yoo ta'u, sirni *mooteeffannoo ayyaanaa* kuni kan yaa'a sirna Gadaatiin wal deegaree deemu ta'uu isaa agarsiisee jira. Kan qorannoon isaa gamsaan irratti fuuleeffates hawaasa Oromoo Booranaa *cinaa kibbaa* irratti kan xiyyeeffatee raawwatame ta'uu isaa mul'isa.

Akkasuma, Worqinaa Qalbeessaas, (2001)tti qorannoo isaa keessatti yoo ibsu, “indicated the role of some Oromo ritual in conserving their environment” jedha. Akka ibsa hayyuu kanaatti ga'een ayyaanoonni Oromoo tokko tokko naannoo isaanii kunuunsuufi eeguu irratti qaban ilaalchisee ibsa gabaabaafi ifa ta'e kan kenne ta'uu isaati.

Dabalataanis, Dajanee Gammachuu, (2002fi 2007:22) waa'ee ayyaanaa yoo ibsu ga'ee ayyaanni adeemsa *gumaa* fixuufii araara buusuu keessatti qabu kan adeemsa qorannoo isaa keessatti ibse ta'uu isaa agarsiisee jira. Ammas, kanuma yaada kanaan walqabate Tolosaa Maammuyyee (2011)tti raawwii qorannoo isaa keessatti ga'ee ayyaanni kabaja *ayyaana Siinqee* keessatti qabuufi ga'ee inni taphachuu danda'u kan agarsiise ta'uu isaa ibsee jira.

Haaluma kanaan, kan wal qabate, Huseen Badhaasoo(2000)tti, dabalataanis Laaylaa Qashuu (2009)tti kan qorannooni isaaniitiin ibsuufi yaalan qooda ayyaanni raawwii *sirna gaa'elaa* keessatti gumaachuu danda'u bifa gabaabinna qabuuni kan ibsan ta'uu argisiisa. Isuma kanaan kan wal fakkaatu; qorataan *Daani'eel Darrasaas (2002)tti* kan ibsuufi yaalii godhe, adeemsa sirna raawwii Ateetee, Siinqee, Qanafaafi Rakoo irratti ayyaanni ga'een inni taphatu keessattuu ayyaanota waa'ee *dubartoota* ibsan keessatti ga'ee olaanaa qabaachuu isaa ibsee (lafa kaa'ee) jiraachuu isaatiifi k.k.f. kanneen biroos yoo ilaalu, ayyaanoonni kanaa olitti ibsaman kunniin harki caalaan isaanii kan raawwatame naannoo murtaawaa keessatti inumaayyuu kibba baha Oromoo Booranaatiifi jiddu-galeessa Oromoo Maccaafi Tuulamaa irratti akkasumas kaaba-dhiha Oromoo Maccaa irratti kan raawwatame ta'uu kan agarsiisu yoo ta'u, adeemsa mala iddateessuufi irraawwatamaa ibsuu keessatti hanqinna ykn banaa kan qabu ta'uu isaa agarsiisa.

Innis, adeemsa raawwii ayyaanaa sirna raawwii dhimmoota birootiin wal qabsiisee kan ibse ta'uu isaati; raawwii sirna kabaja ayyaanaa cina'aan waan biraatiin walqabsiisee ykn irkachiisuun malee ofi dandeessisee kan hin ibsine yoo ta'u, mala iddateessuutiinis raawwii sirna kabaja Oromiyaa keessaatti adeemsifaman hunda kan bakka hin buune ta'uu isaa agarsiisa.

Akkasumas, haala *qabiyyee* isaaniitiinis yoo ilaalle qorannooleen kanaa olitti ibsaman martinuu adeemsa raawwii ayyaanaa tokkos guutuu kan hin ibsine ta'uu isaanii mul'isa. Kunis, ayyaanni qabiyyee isaatiifi bifiyyee isaatiin maal akka fakkaatu, damee Fookloorii kami jelatti akka ramadamu, karaa *faayidaa ayyaanni* hawaasa isaatiifi qabuun ibsi yeroo raawwii isaatiifi hirmaattota qaama hawaasa isaa keessatti hirmaatu ibsuu kan hin agarsiisne ta'uu isaatiin.

Akkasumas, ilaalchaawwan hawaasni yeroo ammaa kana duudhaa isaatiifi, aadaafi, amantiifi ayyaanota isaatiifi qabuufi sonaawwan ummanni raawwii isaan kanniin keessatti guutuu qabuun ija kanaan madaalamee kan hin dhiyeessine ta,uu isaaniitiin qorannooni isaanii ibsa raawwii ayyaanaa irratti banaa kan qabu ta,uu isaa agarsiisa. Dabalataanis, qorannoowwan armaan olitti ibsaman kunniin hanqinnootaafi banaawwan kanaa olitti ibsaman kanniin waa'ee ayyaanaa ilaalchisee yoo qabataniyyuu; Dabalataan, waa'ee ayyaana Tajoo-roobaa kan hin ibsine ta'uu isaaniitiin garaagarummaa qorannoo ayyaana Tajoo roobaa irratti adeemsifameen isaan qaban jidduu banaa guddaa ta'uu isaa agarsiisa.

Karaa biraatiin immoo, hamma ta'e tokko kan yaalii taasisan wa/ra Aadaafi Turiizimii Aanaa Adaamii Tulluufi barattoota yuunivarsiisota adda-addaa irraa dhufaniin yaaliin taasifamuu isaa kan waakkatamuu miti. Garuu adeemsa qorannoo bu'uuraa guutateefi eeggateen kan hin raawwatamne ta,uun isaa banaa qabaachuu isaa kan agarsiisuudha. Akkasumas, qorannoowwan kunniin martinuu bifa walitti dhiyeenya qorannoo Tajootiifi kanneen biroon yoo ilaalle jidduu isaaniitti banaani guddaan kan jiru ta'uu namatti agarsiisa.

Qorannoon kanaan duraa waa'ee ayyaanaa irratti adeemsifame keessattuu ayyaana Tajoo irratti haala kanaafi afaan kanaan kan hin jirre waan ta'eefi qorannoon kunis jechuun kan

ayyaana Tajoo-Roobaa kun hamma ta'e tokko rakkoo karaa kanaani mul'atu kana guutuu ykn dhiphisuu ni danda'a jedhamee amana.

Karaa walitti dhiyeenya qorannoowwan kunniin qabaniin yoo ilaalle immoo,haa adeemsi isaanii garagara ta'uufi gad-fageenyiifi bilchinni isaanii wal caalmaa qabaatan malee hundi isaaniituu waa'ee ayyaanaa irratti waa jechuuni isaanii hin oolle.Innis waa'ee ayyaanaa hamma ta'e tokko waa jedhanii jiru jechuudha. Garaagarummaan isaanis qabxiidhuma kanaa olitti ibsaman kanneen fakkaata. Jechuun, Qabiyyeen, Raawwiidhaan, Yoomeessaani, irraawwatamaaniifi akkaataan iddattoon itti filatameen kan garaagarummaan jiru ta'uu isaa agarsiisa jechuudha.

Walumaagalatti, ayyaanoonni kanaa olitti ibsaman kunniin kan naannoo muraasa irratti raawwatamaniifi duudhaa hawaasaafi aadaa, amantii akkasumas, ayyaanoonni tartiiba raawwii isaanii eeganii ibsuu dhabuun qorannoo kana irratti garaagarummaan jiraachuu isaa agarsiisa.

BOQONNAA SADI

Malleen Qorannichaa

Boqqonnaan kuni malleen qorannoon tokko ittiin geggeeffame dhiyeessuu irratti xiyyeeffate kan ibsu ta'a. Haaluma kanaan, mala qorannoo, madda odeeffannoo, Meeshaalee ragaani ittiin funaanname, mala iddattoo, muuxannoon dirreefi haala barreeffama gabaasaa qorannoo kanaa kanneen jedhaman mata dureewwan murtaa'oon kunniin duraa-duubaan akka kanaa gadiitti dhiyaatu.

3.1. Mala Qorannoo

Hojiin qorannoo kanaa gosoota qorannoo keessaa qorannoo Akkamtaa bu'uureeffatee adeemsifame. Sababni isaas, qorannoon dhimma hawaasaarratti gaggeeffamu tokko mala- akkamtaatiin ykn Qualitative research method,tti dhimma bahuun gaarii akka ta'e Addunyaan(2011), Dastaan immoo (2013) ibsanii jiru.

Sababni isaas, qorataan qorannoo duudhaa hawaasaa, kallattiin hawaasa bira deemee qorata. Kunis, hanqinna mul'achuu danda'u hambisuu irratti malaafi fala gaarii ta'a. Kaayyoon qorannoo aadaa hawaasaa Dastaan (2013:31) irratti yaada hayyuu *Spradley* (199:3) wabeeffachuun yoo ibsu “ the goal of ethnographic research is to understand another way of life. The native point of view” jedha. Akka baannu kanaatti wanti hubannu, kaayyoon qorannoo kanaa haala jireenya hawaasaa tokkoo kallattiidhaan itti siqanii hubaachuudha. Kallattiidhaan hawaasichumti akka itti ofi ibsu, akka waa'ee amantaa, ilaalcha, hawaasummaa, diinagdee mataa ofii hubatu xiinxalluudha. Kana ammo yoo itti dhihaatan irraa barachuun (argachuun) danda'ama.

Kanaafi, qorannichi kunis duudhaa aadaa hawaasaa keessaa waa'ee amantaa hawaasaatiin wal-qabate Ayyaanarratti kan geggeeffame waan ta'eefi gosa qorannoo kanaa fayyadamee jira. Haaluma kanaan qorannoofi qu'annoon ayyaanaa aslimarraayyuu kan inni irratti xiyyeeffatu waan aadaa hawaasaatiin wal qabatee jiru xiinxaluun hiika itti kennuu ta'a. kunis, yaadaafi odeeffannoo adda addaa kanneen qaamota garagaraa irraa kan akka *hirmaattota ayyaanaa irraa, daawwii qorannoo dirree irraa, akkasumas, af-gaaffi garagaraa kanneen manguddootaafi hayyoota argaa-dhageettii irraa funaannamu*

ibsuun kan raawwatamu ta'a. Dabalataanis, wantoonni ayyaana irratti qorataan kutannaafi amanamummaan wal-bira qabuun, wal-fakkeenyaafi garaagarummaa wal-bira qabuun garaagarummaa isaanii addaan baasanii ibsuun barbaachisaadha

3.2. Madda Odeeffannoo

Qorannoo kana keessatti madda odeeffannoo ta'uun kan odeeffannoon irraa funaannamaa ture hawaasa Aanaa Adaamii Tulluutiifi bulchiinsa Magaalaa Baatuu keessa jiraatan keessaa *manguddootaafi hayyoota argaa-dhageetti* sirna kana gadi-fageenyaan beekaniifi *abbootii gadaa* ayyaana kana akka cidha baaftuutti (mentores) ta'anii tajaajilaa turaniirraay jechuudha.

3.3. Mala Iddateessuu

Akka Dastaan (2013:132) Trochim (2006) wabeeffachuun kaa'etti, Sampling is the process of selecting units (e.g people organizations) from population of interest so that by studying the sample we may fairly generalize our results back to the population from which they were chosen, jedha.

Akka yaada kanaatti iddattoo filachuun adeemsa garee ykn jamaa tokko keessaa odeeffannoo argachuudhaafi namoota jamaa sana bakka bu'ani fudhatanii akka madda odeeffannitootaatti itti fayyadamuuti. Iddattoo filachuun kan barbaachiseefi yeroo, maallaqa, human namaafi k.k.f. qusachuufi yaadameeti.

Haaluma kanaan, namni qorannoo gaggeessuu tokko mala adda addaatti fayyadamuun qorannoo isaa sana milkeeffachuu danda'a. Innis, akkaataa qorannicha isaa waliini deemuun ilaallatee kan qorattichaani filatamaniidha. Malleen iddateessuu kanneen keessaa iddattoo heddu fayyadamurra iddattoo dhimma qorannoon irratti gaggeeffamuun wal-simataniifi, walitti dhufeenya cimaa qaban muraasa irraa odeeffannoo gahaa ta'e funaanuun isuma sana qaaccessuun barbaachisaadha. Isuma kana kan cimsu,

Addunyaan (2011:65) irratti yoo ibsu qorataan tokko tooftaa ammamtaanis ta'ee akkamtaan gargaaramee odeeffannoo funaanuufi iddattoo filachuun hin oolu. Kanneen dhimmichi ilaallatu hunda irraa odeeffannoo funaanuun rakkisaa waan ta'eefi iddattoo

filataman irraa odeeffannoo argaman bu'uura taasifachuun argannoo isaa qaamolee dhimmichi ilaallatu maraafi oolchuuni ni danda'ama. Iddattoo haala kanaafi ta'u filachuun garuu ogummaa gaafata.

Sababni isaa, kanneen akka iddattootti filataman bakka bu'aa jamaa hundaa (representative) ta'uu qabu, jedha. Akkuma ibsa yaada hayyuu kanaa irraa hubachuun danda'amutti qaamota odeeffannoon irraa funaannamuu malu mara irraa odeeffannoo funaanuun rakkisaa akkata'e ibsamee jira. kanaafi bakka bu'oota muraasa irraa odeeffannoo quubsaa funaanuun barbaachisaa ta'uun ibsamee jira.

Kanaafi, qorataan kunis qorannoo isaa yeroo adeemsisu malleen iddatteessuu keessaa *mala iddatteessuu Akkayyoo* (purposive sampling)fi *mala iddatteessuu darbaa-dabarsaan* (Snow-ball sampling) filachuun itti gargaaramee jira. Malleen iddatteessuu kanaas yoo ibsu Addunyaan (2011:67), Berg (2001:32) wabeeffachuun yoo kaa'u akkas jedha, “when developing a purposive sample, researcher use their special knowledge, or expertise about some group to select subjects who represents this population” jechuun yaada kana cimsa.

Kanaafi, qorataan qorannoo kanaas malleen iddatteessuu kanaa olitti ibsaman kanneen itti fayyadameen jira. Kunis, manguddootaafi jaarsolii biyyaa, akkasumas Abbootii Gadaa aanaa Adaamii Tulluufi bulchiinsa magaala Baatuutti argaman kanneen sirna kabaja ayyaana Tajoo-roobaa irratti muuxannoofi beekumsa gahaa qaban jedheen amane managuddoota nama 20, Jaarsolii buleeyyii(raaga) namoota,15adeemsa darbaa-dabarsaatiin ammo namoota 10, walumaagalatti, namoota 45 (afutramii-shan) irraa odeeffannoo qorannoo isaa funaannatee jira.

3.4. Malleen Odeeffannoon ittiin funaannaman

Adeemsa qorannoo keessatti malleen odeeffannoon ittiin funaannamu baay'etu jiru. Isaan keessaas malli qorataan qorannoo kanaa itti fayyadame mala qorannoo akkamtaati. Malleen qorannoo akkamtaa gaggeessuufi odeeffannoo qorannoo akkamtaatii oolan irratti Dastaan (2002:230) irratti Marietsefi Marieta (2000) wabeeffachuun yoo ibsu;

“Qorannoo akkamta gaggeessuufi odeeffannoo kan funaanu; daawwannaa, af-gaaffii, dokomeentii sakkatta’uufi meeshaalee sagalee-waraabduufi suuraatti fayyadamuun” jedheeti ibse.

Dabalataanis, Addunyaan (2011:16) irratti yoo ibsu mala odeeffannoon ittiin guuramu keessaa af-gaaffii, daawwannaa, xiyyeeffannaa marii-gareefii sakatta’a dokomeentii fayyadamuun akka danda’amu ibsee jira. Kanuma, ka’uumsa gochuudhaan qorannoo kana keessatti qorataan odeeffannoo funaannate, daawwannaa, af-gaaffii meeshaalee suur- sagaleetiifi kanneen biros dabalatee qorattichi qorannoo isaa gaggeessee jira.

3.4.1. Daawwannaa.

Daawwannaan sirna qorannoo mata-dureen isaa “ Qaacceessa sirna raawwii ayyaana Tajoo -Roobaa Oromoo Arsii gosa utaa-waayyuu, aanaa Adaamii Tulluufi bulchiinsa magaalaa Baatuu” jedhu kana keessatti adeemsa daawwannaa kanatti fayyadamee ayyaanichi yoomiifi eessatti akka kabajamuu eegale hirmaattoonni ayyaana kanaa eenyuun fa’a akka ta’ani, faayidaa ayyaanichi hawaasaa qabuufi adeemsi raawwii ayyaanichaa maal akka fakkaatu beekumsa cimaa argachuufi yoomeessa dhugaa keessatti argamuun odeeffannoon sassaabbateera.

Raawwii kun immoo, odeeffannoo barbaachisu hunda itti dhiyaachuun argachuufi kan tajaajiluudha. Akkasumasi, raawwiin sirna kadhannaa ayyaana Tajoo-roobaa kuni suur-sagalee kaameraan waraabbamuun walitti qabamee jira. Akkasumas, daawwannichi gaaffilee qorannoo dirreetiifi ta’an bifa checklistiitiin qopheeffatee hirmaachuudhaan daawwannaa isaa raawwatee jira.

3.4.2. Af-gaaffii

Af-gaaffiin gosoota malleen odeeffannoon qorannoo ittiin funaannaman keessaa tokko ta’ee kan qorataafi odeeffannaan fuulletti wal arganii, odeeffannoo waliifi kennani kan ta’eefi adeemsa odeeffannoo kennuufi fudhachuu keessatti waan ifa hin taane fuulletti wal arguun kan qulqulleessan, ifa waliifi taasisaniidha. Isa kanaa *Dastaan* (2013:111) kitaaba isaa Bu’uura Qorannoo jedhu keessatti ibsee jira.

yaada kanaa olii irraa wanti hubachuun danda'amu adeemsa af-gaaffiin odeeffannoon yoo fuudhatamuufi kennamu sababa qaamaan wal-argaa yaada wal jijjiiraniifi af-gaaffiin fooyya'uu akka danda'uudha. Isuma kanarratti Dastaan (2013:112--113), Yaalewu (2006) wabeeffachuun itti dabalee yoo ibsu yeroo af-gaaffiin odeeffannoon funaannamu sochii qaamaa odeeffkennaa irraas odeeffannoon dabalataa argamuu akka danda'u, odeeffkennitoonni deebii kennuuf shakkii yoo qabaatan qorataan kaayyoo isaa sirriitti ifa gochuudhaan akka bilisa ta'aanii deebisaniif gochuu akka danda'u, odeeffannoo bar-gaaffiifi daawwannaan argachuun hin danda'amne kan akka ilaalchaafi fedhii mala kanaan argachuun akka danda'amuufi odeeffannoo gad-fageenyaan argannee sirritti ibsuu barbaannu mala kanaan funaannannee itti fayyadamuu akka dandeennuu ibsee jira.

Innis, qorataan qorannoo kanaa faayidaalee kanaa olitti adeemsa af-gaaffii keessatti eeraman kanneen ilaalcha keessa galchuudhaan af-gaaffii hin caaseeffamne, manguddoota biyyaa, jaarsolee Gadaamoojjii ykn raaga, Akkasumas abbootii Gadaafi namoota sirna ayyaana Tajoo-roobaa kana irrattii muuxannoo bal'aa qabaniifi yeroo mara akka cidha baaftuutti tajaajila kennan namoota 40-45 irraa af-gaaffiin odeeffannoo isaa sassaabuun adeemsi ayyaana kanaa yoomiifi eessatti aakka jal-qabame adeemsa ayyaanichi keessa darbu, hirmaattoota ayyaana kanaatiifi faayidaa inni hawaasa isaatiifi kennu gaaffilee jedhan irratti af-gaaffi isaa dhiyeessuun odeeffannoo barbaade funaannatee jira.

Yeroo adeemsa qorannoo kanaatiifi, ragaalee odeeffannoo isaasassaabatu yeroo baay'ee kanneen odeeffannoo isaa irraa sassaabate warreen dhiiraati. Sababni isaas, adeemsa raawwii sirna Tajoo-roobaa keessatti harka caalu kanneen ga'ee olaanaa qabaniifi muuxannoo gahaa qaban, akkasumas odeeffanno quubsaa kennuu danda'an isaan waan ta'aniifi malee, haawwotii isaamoggaatti baasuu barbaadee akka hin taane hubatamuufii qaba.

BOQONNAA AFUR: Qaacceessa Ragaalee

Akkaataa jechichaa irraa yoo kaane Ayyaana jechuun guyyaadha. Guyyaa ayyaani beektuun kabaja ayyaana tokkootiifi *Dhaha* ilaaluudhaan murteesan jechuudha. Guyyaan ayyaanaa kunis kan murtaa'uun haala teessuma *Urjiifi Addeessaatiin* kallattii isaan wal irraa jiran ilaaluun kan murtaa'u ta'a jechuudha. Guyyaan kunis, erga ayyaani beektuuni murtaa'een booda abbootii gadatiifi manguddoota biyyaatiin mirkanaa'ee sirnichi guyyaa itti raawwatu jechuudha. Kanaafi ayyaana jechuuni guyyaa dhahaan murtaa'ee mirkanaa'e jechuudha

4.1. Ayyaana Tajoo Roobaa

Waa'ee Tajoo beekuun duratti baay'ee barbaachisaaf murteessaa qorannoo kanaa kan ta'e, yaadimee *Ayyaanaa* dursanii beekuun barbaachisaadha. Kanaafi, *Ayyaana* jechuun, *guyyaadha*, guyyaa ayyaan beektuun *Dhahaa* ilaaluun murteessitu. Guyyaa ayyaanaa kanas kan isaani murteessanfi hiika itti keennan *dhaha* ilaaluun ta'a. kunis, Akkaataa teessuma *urjiifi Addeessaa*, kallattii isaani wal-irraa itti argaman ilaaluun kan *hiikan* ta'a. (*Akka manguddootaafi Abbootii Gadaa Waayyuu irraa hubachuun danda'ametti. Ammajjii, 15, 2009.*)

Guyyaa murtaa'u keessattis *Hinikkaa* isa gara *jal-qabaatti* ykn *gara xumuraatti* argaman ta'uu danda'a jechuudha. Innis, yoo Ayyaanni kuni gara *Hinikkaa* jel-qabaatitti murteesse ayyaanni suni *Hinikkaa Hangafaa* irra oole jedhama. Yoo *Hinikkaa* gara xumuraa irra ta'e immoo, *Hinikkaa Maandhaa* irra oole jedhameeti akkaataa dhufaatii isaatiin sirni suni raawwatamaafi. Guyyaan dhoofti irra oole kun guyyaa *waaqaati*, guyyaa yoo kadhatani Waaqni namaa dhaga'u jedhameeti amanama. Inni kunis, ayyaanni **Tajoo Roobaa** bara kanaas, *Hinikkaa maandhaa*, jechuun **Gurraandhala 3, 2009** irra oole jechuudha. Kanaafi *Tajoon Ayyaana*, ayyaana guyyaa *Waaqaati*, kan yaamatani itti nama jelaa dhagayu, kan dubbisan namaa jelaa dubbatu jetti, *hayyoonniifi manguddoonni* argaa-dhageettii *Utaa Waayyuu*.

Kanaafi Tajoon ayyaana roobaa nagayaati, ayyaana guddinnaafi badhaadhinnaati, ayyaana milkiiti, kan kadhatanii waaqarraa milkaa'an. Kanaafi hawwaasni *Oromoo Arsii* keessattuu gosti *utaa-waayyuu*, Ayyaana Tajoo roobaa Wagga keessatti yeroo

tokko wanti yaa'ee kabajatuufi. Ayyaanni-Tajoo, mul'istuu tibba-gannaati, ykn *Arfaasaati* gaggeessituu waqtii bonaati, kanaafi *Tajoon wal-qixxee bonaa-gannaati* kan jedhamuufis.

Badheessi gigisee yoo roobni roobuu eegalu sa'aa namatu gammada, baddaa-lagatu weeddisa, Sa'aan calee dheedee korma kajeetu mar'ata, Korma qarisoo dheedee goobetu bookkisa kanaafi “Badheessa jabbiin burraaqxu, kan jaartiin uleen utaaltu” jedhametuu weeddifama, yoosuu, Tajoon ayyaana, ayyaana waaqaati, ayyaana roobaati, kan quufaati, kan misaati, kan gabbinnaati, kan namaati, kan falaati, kan Gada'aati, kanaafi, Tajoon ayyaana waa maraati. kan aadaafi Gadaa Oromooti, tan Oromooti (Arsii-gurraachaati) tan Oromoo gurraachaati jechuun kan aadaafi gadaa Oromoo calaqqisiiftuu, ibistuu eenyummaa sabaati, Tajoon ta tumaa Seera Gadaatiin tumamtee akka kabajamtu taate, ta Tumaa-seera *Odaa-Roobaafi* dhaddacha *Qixiibeetiin* kan achii burqitee *Utaa-Waayyuun* wal-geette, kannaafi Tajooni tan waaqaati, tan gadaati, tan roobaati, tan nagayaaf-quufaati, walumaagalatti Tajooni tan Amba maraati. (*obboo Galatoo Barbaadootiifi Eda'oo Buudee Ammajjii 20,2009*).

4.2. Taatotaafi hirmaattota ayyaana Tajoo roobaa

Akka aadaafi duudhaa hawaasa Oromoo Arsii utaa-waayyuutti hordoftoonni amantii kamiyyuu kabajaafi sirna kabaja ayyaana Tajoo-roobaa irratti ni hirmaatu. Kunis, hordoftootni amantii Musliimaas ta'ee Kirsiitaanaa ayyaana Tajoo-roobaa irrattis ni hirmaatu.

Akkasumsa, *Qaamoonni* hawaasaa kamuu sirnaa kabaja ayyaana kanaa irratti ni hirmaatu. Kana jechuun daa'imas ta'ee manguddoonni, haadholiis ta'ee jaarsoliin adeemsaafi raawwii ayyaana Tajoo irraa eeggamus ni bahu. Hawaasni Oromoo Arsii kamuu osoo amantiin *Islaamummaafi Kirsitaanummaa* biyya keessa hin babal'atini duratti hordoftootaafi hirmaattota amantaa Waaqeffannaa turani.

Kanaafi, ayyaana Tajoo roobaattu ayyaana *Waaqeffattoonni* hordofan keessaa isa tokko waan ta'eefi qaamoonni hawaasaa kamuu irratti hirmaata. kabaja ayyaana Tajoo keessatti qaamni kamuu hirmaachuu qofa osoo hin taane ga'ee sirnicha keessatti isarraa

eeggamu bahuu qabu. fkn: Dubartoonni meeshaalee sirna ayyaannichaa irratti tajaajila kennan kan isaani ilaallatu qabanii dhufanii kanneen akka raawwii badaafannaa (libation) oolan hunda isaaniitu qabatanii dhufaniin.fkn,meeshaalee aadaa kanneen akka *ciicoo* aannanii, daadhii, *daraaraa*, *siinqee*, uffanna aadaa, kan akka *kaldhoo*, Wondabee,Qexxaa, Hanfalaa,Qanafaa...K.K.F.taniif akkasumas,Akkaataa dhawwannaa (*tolfannaa*) dabbasaas kan sirna sana calaqqisiisu ta'uu qaba.

Akkasuma, haadholiin meeshaa aadaa manaa hin qabnee tan ciicoofi qorii ishii *Aannaniifi Daadhii* guuttee dhufuu hin dandeenness gara sirna raawwii ayyaanichaatti marga jiidhaa, *coqorsa* jiidhaa qabatanii dhaqan malee hin hafan. yeroo warreen dhiiraa weeddisaa dhiichisaa jeekaraa gara malkaatti boba'ani, dubartoonni immoo ililchaa faana yaa'u.

Akkasumas, yeroo Malkaa ga'anii taa'an dubartoonnis, Weedduu isaanii 'faaximee' keessaa gadi yaasu. Haaluma saniin, Jaarsoliinfi abbootiin gadaatis sirna raawwii ayyaanichaatiifi waan barbaachisu hunda qopheessu. Akka sirnichi raawwatu haal duree jelaa mijeessuufi. Akkaataa falli itti raawwatuufi sirni badaaffannaa itti adeemsifamu too'atu, hordofu, karaa barsiisu, Xiribbaa dhoofsisu, kana booda sirna falaattu itti deemama. Cidha isaa Weeddisa, Sunsumaa, Jeekaraafi faaximaati wereega fooyame mara qabatanii *gara malkaatti* bobba'u.

Abbootiin gadaaf jaarsoliin biyyaa Taatota sirna ayyaana Tajoo-roobaati. Tajoon abbootii Gadaatiin alatti lubbu dhabeessa. Adeemsa sirna ayyaana Tajoo-roobaa keessatti abbootiin Gadaa kanneen waan barbaachisaa ta'an mara hawaasaa dabarsu ykn dubbatu isaaniiin jel-qabaa kaasee hanga dhumaatti, kan Ayyaanichaa adeemsa isaa mara keessatti eebbaan banu isaani, bakkaafi yeroo kamiyyuu *golgaa* hanga *malkaa* ayyaanaa gahanitti Ummata biraa miila takkas hin buqqifatan.

Raawwii sirna malkaa keessattis tartiiba isaa hunda eeggatee akka ayyaanichi raawwatu kan taasisani isaan haadholiin akkuma armaan olitti ibsame *dhangaafi Dhugaatii* sirna ayyaanaatiifi *siinqee* isaanii qabatanii tartiiba abbootii gadaa eeggatanii sirna ofii isaanii raawwatu.

Walumaagalatti, ayyaana Tajoo-roobaa irratti qaamni hawaasaa hundinuu ni hirmaatu. Isaansi, ijoolleen, dubartii haawwotiin, manguddoonni, abbootiin gadaafi qaamoonni biroollee hundi isaaniiyyuu faarsaa weeddisaa gara malkaatti bobba’u. Daandii isaanii irrattis dhiiraafi dubarris weeddisaa, faarfataafi faaximaa gara malkaa falaatti weedduu-roobaafi nagayaa, kan misaafi gabbinaa hunda weeddisaa gara lagaatti qajeelu.

Kana qofaa miti ayyaanni Tajoo adeemsa mataa ofi kan keessa dabru qaba, taatootaafi hirmaattota isaa mara waliini. Kunis, Qixxee, Tolfannoo, Dullacha Golgaa, Cirri-eedduu, Malkaa-Booreessuu, Xirribbaa-dhaabuufi murtii seeraati.

4.3. QIXXEE (Guyyaa Araaraafi Murtee Ayyaana Tajoo)

Qixxeen yaa’a ummataa kan sadarkaa gosaafi waayyuutti taa’u wal-ga’ii gosaati. *Qixxeen* kaayyoo garagaraatiifi walgeetti. Innis *wal-dhabdee* hawaasaa hiikuufi ykn araarsuufi Seera-tumuufi kan tumame hojii irra oolchuufi, kan hamtuu dalagu dhoorkuufi kanaafi hangafoonni gosaa *Yaa’ii Qixxee* irratti gosa bakka bu’uun hirmaatu. Yaa’ii kanaan waa’ee *Ayyaana-Tajoo*s murteessu. *Hinikkaa hangafaafi maandhaa* keessaa kami akka ta’u, yoom irra akka oolu kan murteessan ta’a.

Yaa’ii kanas kan hoogganu, abbooti Gadaati bakka bu’oonni gosa Waayyuu hundinuu guyyaa qixxee kana irratti argamani hirmaannaa oo’aa gosa ofii argisiisu, murtee waayyuus gosa ofi bakka bu’ee dabarfata, dhageeffatas.

Akkasumas, guyyuu Qixxee hawaasaa kana irrattis *Ayyaan Beektuun* ni argamti. Guyyaa *Ayyaana-Tajoo (Hinikkaan)* maal irra akka oolu ni himu. Innis, guyyaa *Ayyaannaa* kan sa’aa-namaafi alaa-manaafi ambaa-diinaafi tolu ibsuu jechuudha. Kan ayyaanni Tajoo itti kabajamu ibsu jechuudha. Guyyaa ayyaanni beektuun ibsite kana irratti abbaan Gadaas ayyaana Tajoo-roobaa Ummataafi Lallaba. Bakka bu’oota gosaatiifi itti gaafatamummaan gosaa isaa kennamaafi akka dhaamsa murtaa’e kana sabaan ga’u.

Akkasumas, guyyaadhuma kana nama horii falaa kennus addaan baafatanii eebba gosaa-waayyuu kennuufi. Sanuu, Gadatu, Jaarsatu, Raagatuu, Qaallutuu eebbisa. Akka sa’aa namaan horee bal’atu taasisani. Horiin falaa kunniinsi Sa’a, Sangaa, Jibicha, Hoolaafi Re’eenis ta’uu danda’a. Akkasuma, meeshaalee aadaa kan raawwii sirna kanaatii

barbaachisanis, kan Uffata aadaa, kan dhangaa aadaa waa hundinuu dursanii torbaniifi guyyaa *sadihiin* ykn *shaniin* dura qophaa'u. Kanneen qophaa'an kunniinis guyyaa jela-bulti ayyaanaatti dhiyaatanii guyyaa Tolfannootti dhiyaatee harka Jaarsa biyyaafi abbaa Gadaatti kennama.

Sana booda manguddooniifi abbootiin Gadaa horii kanneen nama gostiifi warri amananitti kennama. Namni itti kenname kunis guyyaa ayyaanaa kana looni kana oofee malkaa falaatiin dhufa. Sirna hirmaannaa ayyaana kanaa irratti kan horii qabu, horii falaa fooyee, wareega oofee dhufa. kan hin qabne immoo, Marga jiidhaa, Coqorsa qabatee hirmaata. Coqorsa jidhaa hawaasni Oromoo sirna ittiin raawwachuu jaalata . Akka mootii margaatittis ilaala. Haaluma kanaan gosoonni bara-baraan ga'ee hojii wal-fakkaatu fudhatanii raawwatanis ni jiru.

Akkaataa ramadiifi qaccee gosa isaaniitiin jechuudha. Fkn; Gosti *Weegee* Waayyuu bara baraan *xiribbaa* kan dhaabuufi, dhawwu isaani. Sababnii isaas, abbaan Malkaa-falaa, malkaa-Baatu suni isaan waan ta'eefi. Malkaan -Baatu gosa *Weegee* keessatti waan argamuufi.

Akkasuma, gosti *Oliyyeesi* horii falaa sanniin kan qopheessu bara baraan isaanuma. Sabaabin isaas gosti *Oliyyee hangafaafi Bokkuu Arsii* Waayyuu waan ta'eefi. Akkaatuma kanaan hawaasni Oromoo keessattuu, *Arsiin-Waayyuu* waggaa-waggaa walitti yaa'ee ayyaana Tajoo-Roobaa kabajata.

Guyyaa kanatti kan rakkates rakkoo isaa himatee waaqni kadhatamaafi akka rakkoo kana jelaa isa baasu. Innis yoo rakkoo kana jelaa waaqni isa baase, waggaa itti aanutti wereega,(*keennaa*,) fooyee ykn qabatee ayyaanaa Malkaa sana dhufa. Galatuu jechuu dha. Akkasuma, dubartoonnis *siinqeefi ciicoo* ofii qabattee raawwii ayyaana kanaa *feessanii*, midhaassanii dhiyaatu. Siinqeen, ulee bareedduu muka harooressaa irraa tolfamtuudha,

-Ciicoon, Qabee aannani Saayyaa itti elmamtuudha, Qoriin, mi'a daraaraani keessa taa'u,

-Ciicoon , Qabee ayyaanii *Saddeeta*, afuri aannanii, afuri daadhiin itti kaa'amuudha.

-Horiin falaas saddeeta, afuri loonii kuuwwan hoolaa re'ee k.k. fakkaatan hunda qabatanii qe'ee ka'anii osoo sirbaniifi weeddisan, sunsuman gara malkaa-*Tajootti* bobba'u. Hanga malkaa ga'anii *badaaffatanitti* ni weeddisu, ni faaximu, kuni adeemsa raawwii sirna guyyaa saniiti.

4.4. Tolfannoo

Tolfannoon guyyaa haal-dureen ayyaanichaa hundi itti raawwatamu. Akkasuma, bakkaafi sa'aa meeqatti akka wal ga'an, mi'aafi horiin sirna ayyaanaatiifi barbaachisan marti itti qixxaa'e dhiyaachuufi hafuun isaa itti too'atamuudha. Dabalataanis, guyyaan *Tolfannoofi* jala bultiin ayyaanaa kuni guyyaa kadhaan *Waaqaa* kan haal-duree ayyaanaatiifi tolu itti qophaa'uudha. Falli tokko tokkos guyyaa jala-bultii kanaas kan raawwatamutu jira. Falli guyyaa kanaas kan inni raawwatamuufi waaqa kadhatanis, бага jela bulti ayyaana waggaa, *Tajoo-roobaatiin* nu geette, diina biyyarraa dhiibi, badduu jelaa nu baraari, toltuu nu biraan ga'i, kan nu biraan gaatte nu agarsiisi jedhanii Waaqa ofii kadhatu.

Tolfannoon, jala-bultii ayyaana Tajoo-Roobaas kan raawwatamu. Bakkuma jel-qaba *Tajoon-Roobaa Waayyuu* keessatti qubatte tan *ciissicha Arbaa, Haroo-Booramoo* irratti jechuudha. Bakki jal qaba *Tajoon* irraa kaatu kuni yeroo tokko tokko dirree-yaa'aa jedhamees yaamama. *Gadaa Waayyuutiin* jedhamee wanti yaamamuufis gadaan Waayyuu waa'ee *Siyaas-dinagdee* isaa waa'ee ayyaana gosaa kanneen biroos, Waa'ee Tumaa-seeraa kan Waayyuu hunda kan tumatuufi lallabatu bakka jela bultiin ayyaanaa raawwatamu kanatti.

Bakka *Tolfannoo* kanatti korbeessa *Re'ee boora biyyee* qalaniiti, falaniiti, Waaqa ofii kadhatu. Sababni isaas, akka badduuniifi hamtuun biyyaa baatuufi tolaan biyya dhufuufi. Dhiiga korbeessa re'ee falamee sanis adda namoota achi jiruu hundaani tuqu, aggatu. Sana booda, Fooni re'ee sana nyaachaa weedduu ayyaanaa weeddisu, faaximu. Kunis:

Adda jabaa dhaa, Adda godha dhaa, hamtuun isin hin argin.

Adda ykn afoo keessani dura diinni hin dhaabbatini.

Kana booda, Fardaan garmaamaa, taphachaa, Weeddisaafi dhiichisaa oolu.

Bakka *Tolfannoo* kanattis *Laallee* weeddisaa sirbu yeroo sirna laallee kana hirmaattonni hunduu dhiiraa, dubartiinis tabbatti oli bahanii eboofi siinqee gara diinaatti qabanii weeddisu kuni immoo akka diina, hamtuu biyya irraa dhiibuutti ilaallama. Weedduun laallees kanneen asii gadiiti:-

Oromoon biifaa hoo

Biiftuu ganamaa aabbawoo.

Aabbooni mootii dhaa

Mootii barsiisaa aabbawoo

Silxee agabaasee Bokkuun biyyaa si baasee, buqqa'i

Eebbisaa---

„Jelaa qabaa...

Diina buqqa'i -----ee buqqa'i!

- Sidi buqqa'-----Ee buqqa'i!
- Silmii buqqa'i-----Ee buqqa'i!
- Cinii buqqa'i-----Ee buqqa'i!
- Loolloo buqqa'i -----Ee buqqa'!
- Lola hamaa buqqa'i-----Ee buqqa' !
- Dhibee buqqa'i-----Ee buqqa' !
- Gidee buqqa'i-----Ee buqqa' !
- Waanyoo buqqa'i-----Ee buqqa' !
- Raammoo buqqa'i-----Ee buqqa'!

Erga garmaamanii weeddisanii weedduu kanaa olii jedhanii booda, xinnoo boqqonnaa fudhachuun, nyaataafi dhugaatii aadaa kan qophaa'e nyaachaa-dhugaa jeekkaru, erga fixanii booda abbaan-Gadaa ka'ee akkas jedhee biyya gaafataa mirkaneeffata.(*obboo AbduramaanDhaqqabii*, Abbishuu Magarsoofi Bantii Sakaaloo,*Gurraandhala* 2,2009).

Abbootii Gadaa

- Sidiin buqqa'eemii ?
- Diinni buqqa'eemii?
- Dhibeen buqqa'eemii ?
- Gideen buqqa'eemii ?
- Loolloon buqqa'eemii ?

Hirmaattota Biyyaa

ee buqqa'e,
ee buqqa'e,
ee buqqa'e,
ee buqqa'e,
ee buqqa'e,

- Lolli buqqa'eemii ? ee buqqa'e,
- Beelli buqqa'eemii ? ee buqqa'e,
- Deenni buqqa'eemii ? ee buqqa'e,
- Silmiin buqqa'eemii ? ee buqqa'e,
- Ciniin buqqa'eemii ? ee buqqa'e,
- Dabduun buqqa'eemii ? ee buqqa'e,
- Yaruun buqqa'eemii ? ee buqqa'e,
- Wanti biyyaa hin tolle buqqa'eemii? ee buqqa'e,
- Hunduu buqqa'eemii ? ee buqqa'e, biyyaa bade.

Walumaagalatti, *Tolfannoon* bakkaafi akkaataa Haal-dureen ayyaana *Tajoo-Roobaa* itti qophaa'u. Akkasuma, *Talfannoon* bakka itti yaadaafi muraadaanis ayyaana *Tajootiifi* sirna fala Dullacha-golgaattu raawwatama. Inni kunis, fala daandii qulqulleessuuti jedhamee waamama. Akka manguddootii Waayyuu irraa hubachuun danda'ametti. (obboo Asaboo Sadiiqoo, Eda'oo Buudeefi Kadiir Qawweetti, Ammajjii, 20, 2009).

4.4.1. Dullacha Golgaa

Akka aadaa Oromoo waayyuutti *Dullacha-golgaa* faluun hawaasa keessaa waan badduu, waan hamtuu, waan dabduu, waan gantuun akka qulqullaa'ee bahuufi kanaafi *ganama* guyyaa ayyaana *Tajoo* fala Dullacha-golgaa kana irratti hawaasni gosa hundaa walitti bahee badduu jirtu, hamtuu uumamte, qajeeltu dabde, dhugaa dabde, faantuu baate mara fala kana irratti osoo qe'ee gara Malkaa ayyaanaatti hin bobbaane fixanii xumuranii araara buusanii garaafi mataa, ganaa, gosaafi worra hundaan qulqulleessanii araara buusanii fuulaafi garaa qulqulluun gara Malkaa falaatti bobba'u. Isa kanatu *faayidaa Tajoo-Roobaa* keessa isa tokko falli Dullacha-golgaa kunis, kan raawwatamu qe'ee hangafaafi manguddoo gosa *Oliyyee* kan *Qixxeen* dura filattee bulfatte irratti ta'a jechuudha.

Dullacha-golgaa kanas, kan dhiyeessu, karraa butee gadi baasu *Haawwotiidha*. Sababni isaa saanis, dhaltii dullacha, bakkis kan falli itti raawwatamu Golga kanaafi mootiin Golgaafi *Utubaan* dubartiidha. Erga dubartiin baaftte booda Jirma mukaatti hiitee biraa gorti. Kana booda Waaqeeffattoonni gosaa hundi sa'icharra faarsaa, weeddisaa yeroo 8(saddeeti) naanna'u. kunis, Caasaa naannoon *sirna Gadaa* saddeettan agarsiisuufi

raawwatama.Wanti Oromoon raawwatu martinuu sirna Gadaatiin kan wal-qabate ta'uu argisiisa.

Erga kun hunduu raawwateen booda qalamuu dullachaa dura dubartiin manguddoonni Dudda-dullaachaa qabattee biyya eebbisti. Kun akka Oromoo *Waayyuutti dubartiin Qixxee Waaqaati jedhu. Sababni* isaas, dubartiin yeroo baay'ee gara laafettiidha, hanfalli laafettiidha. Ijaatte nama hin quuqxu, dubbattee nama hin miitu, darbattee nama hin dhooftu, woraantee nama hin ajjeefu k.k.fa.fi hunduu ulaagaadha ulaagaa ittiin Waaqni dhiira caalaa isaan dhiyeeffatuun. kanaafi, akka aadaa Oromootti kan dubartiin abaarte ni bada, kan ishiin eebbiste ni badhaadha, kanaafi, fala *Dullacha-golgaa* irratti dubartoonni akka biyya eebbistee bobbaaftu wanti filatamaniif. ***Haawwotiin*** yoo eebbisanis akkas jedhan eebbisu: Kanneen jelaa qabanis itti fufuun jelaa qabu,

Falli kun fala barsiisaa haa ta'u,-----haa ta'u;
Golgi quufa,booroon gabbina haa ta'u,-----haa ta'u;
Daandiin daandii nagayaa haa ta'u, -----haa ta'u;
Karaan hololiifi shololii haa ta'u,-----haa ta'u;
Qabbanaan bu'aa, qabbanaafi roobaan galaa,----toltu !
Hamtuun isin hin argini,-----hin argini;
Gufuun isin hin dhayin,-----hin dhayin;
Malkaa nagayaa dhaqaa,-----toltu!
Mana nagayaatti galaa,-----haa qabattu !
Hoffalaa, hoffaltiin dhaqaa, hoffaltiin galaa,
Roobaafi Nagayaani galaa,---tole nageellittii !

Hoffolaa!! Eebba Haadholii kanaan booda, abbaani manaa ykn qe'ee *Dullacha-golgaa* fala. Hawaasa achi jiru hunda, hirmaatoota ayyaanaa dhiigaan aggata.Kana booda dargaggoonni dullacha qaluun fooni ibda irratti hoddanii ummanni achi jiru hundi nyaata.

Sana booda hawaasni achi jiru marti gara Malkaa-ayyaanaatti bobba'a. Isaanis, horii falaa qabatanii, Ciicoo, Sinqee, Halangee, Eboofi k.k.f.fa'a meeshaalee aadaa kan sirna ayyaanichaatiifi barbaachisan hunda qabatee hawaasni gara Malkaa ayyaanaatti kan qajeeluun hooggansa *abbaa-gadaatiin*.

Abbaa-Gadaatiin hoogganamanii weedduufi sirba ayyaanichaa sirbaa malkaa ga’u. Erga malkaa gahaniis, fuula isaanii gara *bahaatti* ilaalchisanii weedduu isaanii wal irraa fuudhaa ittuma fufu. Fuulaan baha ilaalanii dhaabbachuun akka milkii gaariitti ilaalama; akka aadaafi duudhaa Oromootti. (*Maddi odeeffannoos*, obboo Qawweettii Tufaa, Kaawoo Dhaqqabootiifi Quufaa Qaabiyyaati, *Ammajjii 14, 2009.*)

Akaakuun weedduu kunis:- Hirmaattoonni hundi wal jela qabaati jedhu;

Weeddistoota duraa-----*Hirmaattota;*

- Jiloo roobaa jiloo faana roobaa-----jiloo roobaa
- Hoffollee roobaan gallee,-----hofollee roobaan gallee;
- Jiloo roobaa mataan hurrii qabaa-----jiloo roobaa
- Hoffollee roobaan gallee,-----hofollee roobaan gallee;
- Jiloo roobaa harkaa qumbii qabaa,-----jiloo roobaa
- Hoffollee roobaan gallee,-----hofollee roobaan gallee;
- Jiloo roobaa ayyaanticha kiyyaa-----jiloo roobaa
- Hoffollee roobaan gallee,-----hofollee roobaan gallee;
- Jiloo roobaa ayyaantayee biyyaa-----jiloo roobaa
- Hoffollee roobaan gallee,-----hofollee roobaan gallee;
- Jiloo roobaa gadaammoojjii kiyyaa-----hofollee roobaan gallee;
- Hoffollee roobaan gallee-----hofollee roobaan gallee;
- Jiloo roobaa Gadaa dhilteedhinnaa,-----jiloo roobaa
- Hoffollee roobaan gallee,-----hofollee roobaan gallee;
- Jiloo roobaa ayyaana waaqaa hoo-----hofollee roobaan gallee;
- Hoffollee roobaan gallee,-----hofollee roobaan gallee;
- Jiloo roobaa *Hinikkaan* kiyyaa hoo aabbawoo-----aabawoo
- Yaa hoo hayye hayyee hayyee,-----hayyee hayyee aabawoo;
- Abbaan mootii dha hayyee hayyee-----hayyee hayyee aabawoo,
- Mootii barsiisaa Aabbawoo,-----aabawoo,
- Ee Woyyee reeboo hoo,-----ee woyyee reeboo hoo
- Ee Woyyee boonsoo hoo,-----ee woyyee boonsoo hoo;
- Waayyuu Bokkuu gurraachaa-----duruu kaayoon si qajeelee;

- Duruu kaayyoon sii qajeelee,-----duruu kaayyoon si qajeelee,
- Dhalchituu gurraachaa maseenaa-----ee woyyee reeboo duruu
- Duruu kaayyoo sii qajeelee.-----kaayyoo sii qajeelee;
- Gadaan si keessa aseena -----duruu kaayyoon si
- Duruu kaayyoon sii qajeelee, -----qajeelee;
- Qaxxaamurree dhufa hin turre-----duruu kaayyoon sii
- Duruu kaayyoon sii qajeelee,-----sii qajeelee ;
- Abbaa Booraa fe'i koora -----duruu kaayyoon
- Duruu kaayyoon sii qajeelee !-----sii qajeelee !!

Erga,weeddisaa malkaa falaa gahaniin booda abbaan Gadaa kan *Malkaa* dhaabbatee jelaa qabaa jiru, abbaan Gadaa karaa dhufaa jiru yookaan hoogganaan Gadaa yeroo *sadi* dhiltee dhinnaa? Dhiltee dhinnaa? Dhiltee dhinnaa? Jedhaan. Kana jechuun, ijarraa nu hambisaa jechuudha. Abbaan Gadaa *Malkaa* jirus, garee isaa waliin ka'ee dhaabbatee yeroo *sadi* hobba'aa, hobba'aa, hobba'aa. Ijaa Arrabarraa hafa jedheenii ofitti simata.

Innis, abbaan gadaa malkaa jiru deebisee Gadicha karaa jiruun jedhee hoffaltii gaaffatee sana jedhaan. Abbaan gadaa karaa dhufaa jiru sunis, akkuma inni duraa jedhee simate sana mara jedhee ofitti fudhata.Sana booda abbootiin gadaa hundinuu wal qabatanii gara *Golga Malkaa* jelatti qophaa'ee oli seenu. *Golgi Malkaa* kunis, mana ijaarame osoo hin taane, *Hidda Odaa* jelatti (*Qilxuu*) jelatti wanuma xiqqoo baalaan daasii qilleesa bubbee afaan Malkaa ittistuudha. Erga Golga falaa waytii muraasaaf turanii booda, Abbootii Gadaafi Jaarsoliin biyyaa warreen gosoota *Waayyuu* sanniin keessaa bakka bu'ani, Jaarsoliin *shanii* gara afootti bahanii akka fala har'aa kana eebbisanii *Waaqa* isaanii kadhatani taasisa. Ebbaafi kadhaan kunis, akka kanaa gadii kana fakkaata:-

Jaarsolii gosaa

Dhiltee dhinnaa? Yeroo 3
Hobba'aa, yeroo 3
waliif deebisuun,sana booda:
Faate Waaqni sii dhagayi
Lafti sii dhagayi
Gadaan sii dhagayi

Hirmaattota,tartiib eebbaatiin

Hobba'aa, yeroo 3
Dhiltee dhinnaa? Yeroo 3
eebbaan jel-qaban.kunis,
dhagayi,
dhagayi
dhagayi

Gadaammoojjiin sii dhagayi	dhagayi
Ka dhagaye nagayaan si oolchi	oolchi
Nagayaan si bulchi	bulchi
Gadaa si hulluusisi	hulluusisi
Gadabitti si galchi	galchi
Waraana qaqeessi	qaqeessi
Mana qaqaaatti si bulchi	bulchi
Tajoo kana kan nagayaa nuu godhi	godhi
Ka roobaa nuu godhi	godhi
Ka hormaataa nuu godhi	godhi
Ka maddaa margaa sifaa nuu taasisi	taasisi
Tuni Toltu, yeroo 3	haa qabattu,yeroo 3

Eebbaafi kadhaa kana booda Abbootiin Gadaa haadholiin akka gara Malkaa bobba'ani ajaju. Kana booda, dubartoonni meeshaa aadaa kan sirna ayyaanichaatiifi, ***badaaffannaatiifi*** barbaachisan mara qabatanii gara *Malkaatti* yaa'u. Meeshaan kunniinis kanneen akka Siinqee, Ciicoo, Coqorsa-jiidhaa fa'a.

Kanneen qabatanii hanga yeroo badaaffannaa ga'utti qarqara *Malkaa* taa'u. Achi booda hanga yeroon badaaffannaa ga'utti abbootiin Gadaa cirri-eegduun meeshaa aadaafi horii falaa sannin akka qarqara Lagaatti eegan taasisu. (*Maddi hayyoota argaa dhageettiifi jaarsolii Utaa Waayyuuti. (obboo Gammadoo Uttaalootiifi Qawweetti Tufaafi.... kanneen biros, Muddee 25, 2009.)*)

4.4.2. Cirri Eedduu

Akka jecha aadaa hawaasa naannoo Arsii Utaa Waayyuutti Cirriin sinbirroo loon irra teettee qaama horii irra bakka madaaye yoo qabaate madaa sani keessaa bakka laafeettii (naannawa ijaa, gurraafi eegee) irra teessee dhiiga horii sanii dhugduudha.

Cirri eegduu jechuun immoo, namoota horii falaa kana irraa qarqara Malkaatti Simbirroota yookiin Cirrii irraa dhorkaniidha. Kana qofa osoo hin taane dhiyana (nyaata) aadaa kan sirna ayyaanaatiifi qophaa'e kanneenis ijoolleefi saree irra eegu, Warri cirri eegduu kunniini jechuudha.

Dubartoonni meeshaa aadaafi dhiyana aadaa kanneen qabatanii ayyaanicha feessuufi dhufan kunniinis hanga yeroon badaaffannaa ga'utti achuma qarqara Malkaa sana cirri-

eegduu waliin turu. Horiin falaa sunniiniifi meeshaaleen nyaataa-dhugaatii aadaa ofii keessatti qabatanii qarqara Malkaatti kuufaman kunniin akka waliigalaatti *Meeshaa Woyyoomaa*, *kabajaa* kan sirna raawwii ayyaana kanaatiifi qophaa'an jedhamanii beekkamu.

Cirri eegduun horiifi meeshaalee aadaa kanneeni badii irraa eegduu yoo akka tasaa looni keessaa tokko badeefi dhangaa sani irraa tokko jige ykn ijoolleefi sareen ayyaana sirna badaaffannaa dursamee tuqame akka milkii gaariitti hin ilaallamu. Akka waan falli suni cabeeffii dabeetti fudhatama. Kanaafi *Cirri-eegduun* guyyaa saniif filataman namoonni *cirri-eegduun sadi* gosaaf qacceen, balbalaan filatamani sunniin mi'a, horii falaa kanneen jabaatanii eeguu qabu. Akka raawwiin ykn adeemsi sirnichaa milkaa'uufi jecha. Jalqabumarraayyuu, *Cirri eegduun* gosaan filataman kunniin namootaan biyyaafi gosaan akkasumas,qaccee isaaniitiifi amanamoo ta'an kan hattuufi gantuu sobduu hin taane ,kabaja ayyaanichaatiifis namoota ilaalcha gaarii qaban,namoota nagaayaafi namoota haqaattu filatamu. Kanneen ayyaanni guyyaa sanaa akka milkaa'e roobaafi nagayaan,gammachuun bashaadaa, Weeddisaa galu kanneen fedhaniidha. *Cirri eegduun* amanamummaan isaanii kana irraa kan ka'e yeroo tokko tokko *Cirri-eegduun* akka *Cidha-baaftuutti* yeroon ilaallaman jiru. Yeroo, yeroon badaaffannaa ga'u, dhibaayyuu ga'u, *Cirri-eegduun* meeshaa nyaata aadaafi dhugaatii hunda akkasumas horii falaafi dhiyaate sanniin akkaataadhuma tartiiba raawwii isaatiin qaama raawwatuufi ykn haadholiifi abbootii gadaatiifi dhiyeessu. Duraan dursee haadholii hangafatu ililchaa nyaataafi dhugaatii dhufaniin irraa dhibaaffachaa Waaqa isaanii yaamatu.

Sana booda Abbootiin Gadaas tartiiba ofii eeggatanii isaanis dhibaaffachuu itti fufu.Kana booda hirmaattonni ayyaanichaa marti coqorsa jiidhaan irreeffachuufi Waaqa ofii kadhachuu eegalu.Dargaggoonni gariin immoo, yeroo dhibaayyuu kana horii falaa kana *Malkaa* keessa naquun Malkaatti gangalchu. Bishaan keessa cuuphun jechuudha.

Inni kuni akka mallattoo gaariitti, akka roobaan galuutti ilaallama jechuudha. Erga kuni marti raawwateen booda *Cirri-eegduunis* hirmaatota biroo waliin *badaaffannaa (dhibaaffachuu)* raawwatu. Sana booda *Malkaa Booreessuun* itti fufa. Erga *malkaa booreessuun* raawwateen booda *Cirri-eegduun* dhiyana addatti isaaniifi qophaa'e nyaatu. Inni kunis dhangaa cidhabaafuu jedhamee beekkama.

4.4.3. Malkaa Booreessuu

Sirna kabaja ayyaana Tajoo-roobaatti *Malkaa-booreessuu* jechuun,raawwii adeemsa badaaffanaa dubartootaafi dhibaayyuu abbootii Gadaatti aanee kan adeemsifamu ta'ee *Malkaa Booreessuun* loon, hoolaafi re'een falaafi qabanii, dhufan sanniin Lagatti duuchuun Laga keessa oofuudhaan ykn dargaggeeyyiin warra wareega kennanii sunniin horii maatiin isaan arjoome sani Laga keessatti kuffisuudhaan sirna raawwatamuudha.

Inni kuni mallattoo isa rooba cimaafi lolaa inni roobni suni haree Lagatti naquun Malkaa-booreessuu agarsiisuun walfakkeessu. Inni kuni, isa yoo weeddisan sani “*Jiloo Roobaa Ayyaatticha Kiyaa, Hoffollee Roobaan gallee*” jedhan sana gochaan mirkaaneessuu agarsiisa. Kan ummataafi nagaya fidu, buusuu ta'a jechuudha. yeroo dargaggoonni horii falaa kana laga keessatti gangalchan hirmaattoonni ayyaanaa hundi daawwachaa itti gammadu. Shamarran dargaggeeyyiin immo raawwii kana ilaalaa yookiin daawwachaa ililfatu,Waaqni roobee hititi-hititi jechuun sirnicha barreechu.

Akkasumas,Abdiifi hawwii roobaafi qaban agarsiisu. Kana booda Loowwan qalma (falaa) kanneen Malkaa-yaasa'aati weedduu kanatti aanu weeddisu:-

Neeyyee- neeyyee- neeyyee- fuuloo Fardaa,
Fuulaan si deebinee aabboo dhugaa qabdaa.
Leemmiyyoo-leemmiyyo gugurraa teessiyyoo
Barreettoowwanii Gadaan waan hawwanii
Ani Gadaa hin dhiisu, gadaan na hin dhiisu
Gugurraa teessiyyoo Gadaan waan hawwanii
Hayyee yaa saawwanii, Gadaan waan hawwanii
Hayyee yaa saawwanii , Gadaan waan hawwanii
Barreettoowwanii Gadaan waan hawwanii
Elellee dhuguma ulfi kee ilmumaa
Bareetoowwanii Gadaan waan hawwanii
Malkiyyoon beekatee, Waaqiyyoon reebbatee
Bareettoowwanii Gadaan waan hawwanii

Isa, kana Weeddisaa akka; Akaakileefi abaabileen isaanii qaccee hidda latiinsa *Oromoo Bareentoo* ta'uu isaaniillee ibsatu. Akkasumas, kabaja sirna Gadaallee kan yeroo dheeraafi waliin turan ta'uun ibsatu. Dabalataanis, *ayyaanni Tajoo Roobaas* kan isaanii ta'uufi kan yeroo dheeraafii isaani waliin ture ta'uu ibsatu. Erga *Malkaa Booreessanii* booda Weeddisaa, fiigaa gara gaaddisaa Odaa jelatti akka nama rooba hamaa dheessuutti fiigaa deebi'anii booda hititi-hititi roobni nu dhaane jedhaa akkeessu. Golga-odaatti deebi'anii warra Looni kennaniifi looni isaaniillee eebbisu. Inni kuni akka Ummannii Oromoo oola-buliin isaa garmalee Looniin walitti hidhamte agarsiisa. Akkas jedhanii Looni ofiitis eebbisu, yaa Loon hoo:-

Dheedanii haa barbadeessan	haa barbadeessani
Barbadaan suni sifaa-suga haa ta'u	haa ta'u
Dhuganii Malkaa haa booreessani	haa booreessani
Maddaa-margi sifaa haa ta'u	sifaa haa ta'u
Booruun misaafi gabbinna haa ta'u	haa ta'u

Erga hirmaattonni ayyaanaa hundi gaaddisa odaa jelatti dacha'anii booda abbootiin gadaafi manguddoonni biyyaa Uummata eebbisuu jelqabu. Dugda Looni falaafi dhufee sana haxaawaa, sukkuumaa akkas jedhanii eebbisu:

Gabaa gabaa, faatee gabaa,
 Hamtuun hanqattee toltuun geettee
 Marabbaa golga, faataan dallawaa
 Dalloofni hin dhinphisuu, galmi hin qilleessaa'uu
 Nabii alaamaa, soollaalaa si dibaa Baabba dannaboo, Horee horsiisee.

Jechuudhaan erga eebba kana raawwatani booda Abbootiin Gadaa bakka bu'oota gosaa keessaa, abbootii Gadaa *shanan* bakka bu'aniifi *cidha-baaftuun* ayyaanichaa akka *Xiribbaa dhaaban* taasifama. (*obboo Galatoo Jaatamaa, Nagawoo Quuxoofi ...Ammajjii 27,2009.*)

4.4.4, Xiribbaa Dhaabuu

Xiribbaa jechuun mukkeen gaggabaabduu hanga ciqilee lamaafi walakkaa hin caalle kanneen mukkeen akka Ejersaa, Mi'eessaa, Xaaxessaafi Qacaaculluu fakkaatan kanneen

biroos irraa qophaa'aniidha. Mukkeen xiribbaa kunniin yeroo baayi'ee hawaasa Arsii utaa-waayyuu biratti sababoota garagaraatiifi oolu.

Ummanni Arsii xiribbaa kana wanti lafatti dhahuufi sababoota adda addaa qaba. Xiribbaan kan dhaabbatu abbaa biyyummaa *lafa* sanii ta'uu argisiisuufis ni ta'a. Akka hamtuuniifi gantuun lafa keennarra nu hin buqqifne, nu baadhu, nu itichi, ofirra nu tursiisi jechuun xiribbaan dhahama.

Akka Oromoo Arsiitti keessattu Arsii-waayyuutti xiribbaa dhaabataa buluun waan akaakileefi abaabilee isaanii irraa dhufeedha. Akkasuma, fala ambaa diinaatiifis korbeeyyii re'ee bifa magaalaatiifi boora-biyyee diina nurraa dhiibi, nurraa qabi jedhanii falatu.

Akkasumas, haqattichaafi riiqatticha, gumbsicha k.k.f. kanneen biroos nurraa qabi jedhanii waaqa ofii kadhatu. Kara biraatiin immoo, nu baadhu, nu itichi nu jiraachisi jechuun Waaqa ofii kadhataa xiribbaa dhahatu. keessattuu xiribbaan muka Mi'eessaa irraa dhaabbatu nagayaafi walii galteen jiraachuufi oola. Kanaafi moggaafni maqaa muka kanaatuu adeemsa yaasaatiin uumame (moggaafame) jechuudha. Kanaafi, Mi'eessaan kabaja sirna Ayyana Tajoo-Roobaatiifis naannoo qarqara malkaatitti kan xiribbaan dhaabbatus isuma muka Mi'eessaa kana. Kan dhaabus abbootii Gadaatiifi manguddoota biyyaatiin jechuudha.

Bakka bu'oonni gadaa gosaas yoo bakka bu'oota gosaa keessasi namni tokkos hafe falli suni milkaa'aa miti jedhu. Akka waliigalaatti, kabaja ayyaana bara sanaatiifi akka nama gosaatti ykn gosa namoonni keessaa hafani saniifi. Kana jechuun Waaqayyoon nama isaan keessaa osoo lubbuun jiru hafe sanaafi ni dheekkama jedhaanii waan amananiifi abbootiin gadaa gosa Waayyuu hundinuu sirna xiribbaa dhaabaa kana irratti argamanii hirmaachuu qabu. Xiribbaan yeroo jel-qabaatiifi kan dhawamuun bakka bu'aa abbaa gadaatiin ta'a jechuu dha. Sana booda bakka-bu'oonni gosaa hundaatuu irratti hirmaatu. Akkaataa hangafaa, maandhaatiin jechuu dha. Mukni xiribbaa kunis muka makkallaa qabu ta'uu qaba. Sababni isaas, Horiin falaafi dhufe sunniin karaa cidha baaftutiin muka makkallaa sanitti waan hidhamaniifi hanga Horiin falaa qalamutti akkas jedhaa weeddisaa xiribbaa dhawatu. Akkas jedhaa dhaabu;

Xiribbaa roobaa ta'i
Xiribbaa nagayaa ta'i
Xiribbaa falaa ta'i
Lafa tana irratti xiribbaa nu godhi
Nu baadhu malkaa ta'i
Lafa kana irratti nu itichi
Itittuu nu obaasi,
Sa'aa namaan nu xiribbi
Xiribbaa hin buqqaane ta'i

Lafti xiribbaan itti dhaabbatu tuni akka Oromoo Waayyuutti lafa eebbifamtuu samiifi ardiin eebbifamte tan Waaqnis eebbise jedhameeti amanama. Xiribbaa malkaa falaatti dhaabuun aadaafi duudhaa ayyaana Tajoo keessaa isa tokkoodha. Kanaafi Horiin falaa xiribbaa Malkaa malee muka biraatti hin hidhamu. Kunis, aadaafi safuu ayyaana *Tajoo-Roobaati*. Horiin falaa sunniin erga sirni *Malkaa Booreessuu* raawwatamee booda xiribbaa dhaabbatetti hidhamu, Hanga yeroon Falaa ga'utti xiribbaa lafatti dhaabuun akka lafa saniifi malkaa sani irraa hin buqqaane gochuufi nama gargaara jedhameetuu amanama. Sochii sa'aa namaa, akkasumas sossaa ardii irraa nama eega jedhameetuu yaadama. Akkasuma, Tajoo-roobaan galuu baatanii yoo hanqinni wayii isaan muudate, Tajoon bara sanii hin milkoofta, ni hanqatte jechuudha.

Kanaafuu, waggaa itti aanu ayyaanni Tajoo-Roobaa dachaa ta'a jechuudha . waa hundinuu dacha, si'a lama ta'ee kabajama jechuu dha. Barri Ummanni *Arsii Rooba* dhabee, beelaafi dheebuun rakkatu bara *Tajoon dabdee*, hanqattee, kabajamtu jedheetuu amana hawaasni *Arsii Utaa-waayyuu*.

Kanaafuu, Adeemsi ayyaana Tajoo dabnaan waaqnis jiruufi jireenya Ambaa-diinaa, baddaa-lagaa utaa-waayyuu mara dabsa. Tajoon-roobaa cidha waaqaa waan taateefi jedhameetuu amanama. hawaasa *Arsii waayyuu* biratti. Garuu, kabaja ayyaanaatiifi guyyoota isatti aananii dhufan lamaan, sadiin keessa roobni walitti aansee yoo roobee Tajoon bara saniis, milkoofta, barris quufa, sa'aa-namaanis gabbinaafi qananitu baay'ata ykn jiraata. *Tibbi Arfaasaa*, golga isaa guutatee jal-qaba, roobnis ni rooba, dachiinis ni margiti, Saanis ni quufa, ni gabbata namaafis akkasuma quufaa-misatu seena

hormaataatu babal'ata, Tajoon milkooftuu jedhanii faarsaa, weeddisaa galu. Faaruuniifi weedduun kunis akka kanaa gadiitti itti fufa. Innisi:-

Ka harkaa harkaan bayi
Ka lukaa lukaan bayi
Ka garaa garaan bayi
Ka dugdaa dugdaan bayi
Ka mataa mataan bayi
Ka ijaa, ijaan bayi
Ka mormaa, mormaan bayi
Hamtuun bakka dhufteen bayi
Badduun akka dhufteen bahi

Erga eebbaaafi weedduun kuni raawwatee booda falli malkaa ni adeemsifama. Dhiigni horii falaa sunniin hundinuu, adda hirmaattota ayyaanaatiin tuqu, horii qalame sunniin ibidda irratti hoddanii hirmaattota ayyaanaa mara dhandhamsiisu. Gogaan horii falaa sunniin mummuramuun meedhicha tolchanii harka, irree hirmaattota hundaattuu godhu. Walumaagalatti, hooggantoonni abbaa Gadaa wantoota haara'a bara kana keessaa dalagamaniifii wantoota akka Tumaa-seeraatti tumamanis hawaasaafi lallabuun labsu. Sirna kabaja Tajoo- roobaa irratti jechuu dha. (*obboo Furoo Abdii, Galatoo Jaatamaafi, ...kanneen biroos. Ammajjii 22, 2009.*)

4.5. Tumaa Seeraa.

Uummanni Oromoo Arsii adeemsa jiruufi jireenya isaa keessatti aadaa, amantii safuu duudhaafi, seenaa mataa ofii qaba. Isa kanas kan milkeeffatu kan safeeffatuufi kan seeneeffatu adeemsa *Tumaa-Seera* isaa keessatti. kunis, Hawaasni Oromoo Arsii kan seera ofii Tumatu iddoo burqaa Oromootaafi *Gadaa* isaanii kan ta'e *Madda-Walaabuu, Odaa-Roobaa* jelatti tumata, Maddi *Walaabuus Godina Baalee Aanaa Dalloo* keessatti argama.

Tumaani-seeraa inni jal-qabaas Tumaa seera *Dalloo-Dumali* jedhameetii yaamama. Sana booda ummanni Arsii bakka mara jiraatu seera kana irra dhaabbattee seera gosaa Tumachuufi lallabachuu jal-qabe, hanga *Baalee-diida'aa* ga'utti hanga Tumaa seeraa

kan *Bareedduu-Midhaadduutti*, hanga Tumaa-seeraa kan *Dhaddacha-Qixiibee* kan *Aanoleen (loodee)* keessatti argamu gahutti, Tumatee lallabatee itti walii galee isaan bula.

Kana booda Tumaa seeraa kan *Dhaddacha Qixiibeeti* asitti Arsiin Tumaa seeraa kan waliigalaa *Baalee-diida'aa* hin tumanne. Yoo akka gosaafi qacceettis kan tumatan ta'e isuma duraa kan *Odaa-Roobaatiif Dhaddacha Qixiibee* sana bu'uureeffachuun raawwatu. Sana booda hawaasni Arsii waayyuus Tumaa seeraa isaa gara Godina Arsii aanaa *Zuwaay-Dugdaa Malkaa Caffee-Jilaatti* siffatee yeroo dheeraafi achitti tumachuufi lallabachuu jalqabe. Akkasuma, dhawaata dhawaataan gara *Malkaa Gootuu* kan jiddugala aanaa Zuwaay-Dugdaafi Aanaa Adaamii-Tulluu ta'eetti siffatani.

Booda immoo, yeroo muraasaa asitti gara *Haroo-Booramoo* tan *ciisa-Arbaa* waggaa dheeraafi turtetti ceesifatan. Erga iddoo Tumaa-seeraa kana taatee turteen booda osoodhuma Tumaa-seeraatiifi hawaasni Arsii waayyuu bara-baraan walitti bahee *Abbaa-Gadaatiifi Abbaa-Murtii* isaatiin bulaa jiru, Akka ayyaanni *Tajoo-Roobaa* kan Arsii-waayyuu bakka kanatti waaqeeffatamu, raawwatamu *Bokkichaafi Gadichaan* lallabame. Kana booda yeroo dheeraafi bara-baraan osoo *Tajoon-Roobaa, Booranaa-as-Booranoootaa-as Haroo ciissicha Arbaa* booda Haroo-Booramootti kabajama, Jijjiirama qilleensaa irraa kan ka'e haroon Booramoo goddee jennaan, Ammas Oromooni Malkaa jiidhaatti bahee jiidha, rooba waaqa isaa irraa kadhata waan ta'eefi *Tajoon Haroo Booramootii* kaatee akka *Malkaa Tajootti* godaantu godhan.

Kana booda Malkaan-Tajoo, *Waaqfoo* yeroo asi dhiyoo keessa iddoo bashannanaa, *Hayilee-Ga/Sillaaseen "Riizoortiin"* qabamee jennaan *Tajoon-roobaa* isuma cinaa *Malkaa-Tajoo* irraa gara Malkaa-Baatuutti godaansifame ykn ceesifame. yeroo muraasaan booda as *Tajoon-roobaa Malkaa-Baatuutti* bara-baraan waaqeeffatamaa jira. Isa kanatu ayyaana *Tajoo-Roobaa* jedhamuun moggaafamee yaamamaa jira. (*Ha/Aadam Garisoofi ...kanneen biroos, Ammajjii 12, 2009.*)

4.6. Murtii Seeraa

Xumura ayyaana Tajoo-roobaa irratti abbootiin Gadaa biyyaa *Seera-Tumu, Murtii Seeraa* baasu, murtiin biyyaa kan bitti ittiin bultuufi ittiin hoogganamtu murteessu. Akkasumas,

kan adeemsa sirna Tajoo-roobaas ni baasu. Seerri biyyaa kunis yoo murtaa'u tartiiba kanaa gadii kana hordofeeti baha:- *Qora lamaan mataati:-*

Qora mataa...A,-----Qora mataa...B;

- *Koottu ?----- Dhufe,*
- *Maaliifi akkana baye ?----- ka bayeefii?*
- *Ayyaana Tajootiifi baye. ----- Tajoo fi baye;*
- *Ayyaana Tajootiifi bayeen dhugaa.----- dhugee nagayaan haa galu;*
- *Kiyyaa keetuu ;----- keenna martuu;*
- *Naa baayee, naa gayee ?----- Ee sii baye, sii gaye;*
- *Toltuun isin haa geettu,hamtuun haa hanqatu;----- Nu maraafuu !!*
- *Amma eessa, akkami jiirtiree ?----- Bakkaaf akka dhugaati;*
- *Dhugaa santu eessa ree ? ----- Murtii ambaa-diinaa irra jirti.*
- *Maarre sii kennee muramte !----- muramtee dhagayii;dhageessisi!*
- *Murtiin Seera ambaatii, muramte!----- muramte !*
- *Seera Arsiitii muramte !----- muramte !*
- *Seera Dalloo-Dumaliitii muramte!----- muramte !*
- *Aadaan kan kee aadaa guutuu muramte!----- muramte !*
- *Wanti ambaa Seeraa murtii muramte!----- muramte !*
- *Tumaan keenna seeraa muramte!----- muramte !*
- *Tajoon ayaana Waaqaatii muramte!----- muramte !*
- *Cidhaa waaqaatii muramte !----- muramte !*
- *Waggaa dhaan godhattaa muramte!----- muramte !*
- *Guyyaa Hinikkaa godhattaa muramte !----- muramte !*
- *Ciini waaqaa hin dabuu muramte ! ----- muramte !*
- *Yoo ciini Waaqaa dabe jireenyatu dabaa muramte !-muramte!*
- *Waaqatuu sitti rifataa muramte !----- muramte !*
- *Jireenya sa'aattu dabaa muramte!----- muramte !*
- *Jireenya namaattu dabaa muramte!----- muramte !*
- *Roobatuu sirraa badaa muramte!----- muramte !*

- Kormi Gaanee hin dhalchuu muramte!----- muramte !
- Goromsi hin rimaa'uu murante !----- muramte !
- Dargageessi *Sarbaa* hin baasuu muramte !----- muramte !
- Dargaggeettiin hin *Guntuttuu* muramte !----- muramte !
- Murtiin tuni seera waaqaa-lafaati muramte!----- muramte !
- Gadaan *shananii* muramte !----- muramte !
- Lubni *shananii* muramte!----- muramte !
- Hattichi seera hin qabuu muramte!----- muramte !
- Gosa hin qabuu muramte !-----muramte !
- Du'u gumaa hin qabuu muramte!----- muramte !
- Namichi *karra* namaa bane, hattichaa muramte! ofi keessaa baaftaa muramte!
- Hin yaayyitaa muramte !----- muramte !
- Arreedaan fardaa gumaa qabaa muramte!----- muramte !
- Karaan kan nama hundaatii muraamte!----- muramte !
- karaan hin dhoorgamuu muramte!----- muramte !
- Malkaan hin dhoorgamuu muramte!----- muramte !
- Namni malkaa dhoorge yakkichaa muramte!----- muramte !
- Bineensiillee malkaa irraa hin dhoorgamuu muramte!----muramte!
- Haroonis hin dhoorgamtuu muramte!----- muramte !
- Namni haroo dhoorge yakkichaa muraamte !----- muramte !
- Gabayaa seera-Arsiittu, Ambaa-diinaattuu tumee muramte!-muramte!
- Gabayaan ka nama hundaatii muramte! ----- muramte !
- Namni kamuu gabayaa nagayaan dhaqee galuu qabaa muramte!-muramte!
- Namni ragaa sobaan rage looni *shaniin* fixataa muramte!—muramte!
- Namni nama ajjeesee osoo baala irra hin buusin yoo deeme,
- Looni *dhibbaan* fixataa muramte!----- muramte !
- Ka'a araara keessatti du'e *danuun* fixataa muramte!--maraa-naqaan fixataa muramte!
- Kan Intala bute loon *kudha-shaniin* fixataa muramte!--kan humnaan durba gudeede looni *kudha-shaniin* fixataa--muramte!

- Ijji namaa guma'aa muramte!----- muramte !
- Ilkaan namaa guma'aa muramte!----- muramte !
- Gurri biliqqeen gumaa muramte!----- muramte !
- Qubbeen harka afur gumaa muramte! ----- muramte!
- Korbeessi hobobsaan gumaa murate !----- muramte!
- Utubaan gumaa muramte!----- muramte !
- Gulantaan gumaa muramte!----- muramte !
- Gaadiin gumaa muramte!----- muramte !
- Ciicoon gumaa muramte!-----muramte !
- Kallachi gumaa muramte!----- muramte !
- Orfoon gumaa muramte !----- muramte !
- Siinqeen gumaa muramte !----- muramte !
- Caaccuun gumaa muramte !----- muramte !
- Mutaan gumaa muramte !----- muramte !
- Kooraan gumaa muramte!----- muramte !
- Itilleen gumaa muramte !-----muramte !
- Wonteen gumaa muramte !----- muramte !
- Qanafaan gumaa muramte!----- muramte !
- Kabalaan gumaa muramte!----- muramte !
- Qoriin gumaa muramte !----- muramte !
- Gabataan gumaa muramte !k.k.f. kanneen biroos---Tumaa seeraatii muramti,...

-Murtiiniifi waliigalteen seeraa kuni kan tumamuufi kan murtee argatu bayimaafi manbadhaa irratti erga labsameen booda ta'a jechuudha.

Gumiin manbadhi kuni kan wal-ga'u waggaa **lamaa** keessatti yeroo tokko. Akkasuma, Seera ittiin bulamata Ayaana *Tajoo-Roobaas* baruma-baraan kabajama. Sirna ayyaana Tajoo irratti fooyyeessuufi lallabuun raawwata. *Tumaan (murtiin) Seera Tajoo* kan murtaa'u ayyaanuma Tajoo irratti ta'a. kunis, hawaasni Oromoo Arsii Seerri Tajoo *Seera-Waaqaati* jedhee waan amanuufi yeroo tokko tokko adeemsa siyaas-diinagdeefi hawaasummaa biyyaatiin kan wal-faalleessu yoo ta'e fooyya'iinsi rifeensaa ni

ta'asfamaafi, miti kan keessaa. Fkn, Gumaan nama du'ee kan *Looni dhibba* ture gara *Looni shantamaatti* gadi siqee jira.

Sababni isaas, qabeenna hawaasaa irratti waan dhiibbaa fideefi akkasuma, itti fayyadamni *gabayaallee* kan *ambaa* qofa ta'uun hafee kan *ambaa fi diinaa* ta'ee tumaa-seera Arsii waayyuu keessa galee fooyyaa'e jira. fkn, Ummata ollaa Oromoo waayyuu jiraatuufi kanneen akka Maaraqoo, Silxee, Alaabaafi Adaree k.k.f. fa'aafi tumaan seeraa kan *ambaa diina* hammatu yoo jiraate fooyya'eeti akka isaan hammatu ta'eeti tumama. (A/ *Buntii Gidirsaa, Abduramaan Dhaqqabiifi* ...kanneen biroos. **Ammajjii 27,2009.**)

4.7. Jiraachuufi Jijjiiramuu Ayyaana Tajoo

Yeroo ammaa kana hawaasa tokko tokko biratti ayyaanni Taajoo-roobaa akka waan salphaa aadaa Oromoo keessatti kabajamuu tokkotti ilaallamaa jira. Keessattuu, namoota amantii, Musliimaa, Piroteestaantiifi Ortodoksii hordofan biratti, ayyaanni Tajoo roobaa akka waan salphaa aadaafi duudhaa Oromoo keessa hin jirree(hin beekkamnee) tokkootti yoo ilaalantu mul'ata. Kanaafi kabaja ayyaanichaa irrattis sodaafi shakki cimaa agarsiisu. Keessattuu hawaasni amantii Piroteestaantiifi Musiliimaa cimsanii qabatan ykn hordofan birattii shakki cimatu isaani irraa mul'ata.

Akkasuma, akka seenaatittis yoo ilaallamu ayyaana Tajoo-roobaa bara mootummaa *Hayila-Sillaaseetiifi* mootummaa *Dargiisi* dhiibbaafi hakuuccaa kana hin jedhamnituu irra gahaa ture. Fkn, Bara mootummaa *Hayila-Sillaasee* keessa ayyaana *Tajoo-roobaa* balleessuun bakka yeroo ammaa kana *Malkaa-Baatu* kana maqaan isaa gara. *Zuwaayitti* akka jijjiiramtu kan taasise kan ayyaanicha akka achii badu godhee sirna bulchiinsa mootummaa sanaati. Akkasuma, bara mootummaa *Dargiillee*, Ummanni ayyaanicha akka ifatti hin kabajannee waan dhoorgameefi dhoksaadhaan qe'eefi malkaa xixxiqootti kabajataa ture. Akka fakkeenyaatti kanneen akka *Malkaa-Garbii*, Deemsisaafi *Malkaa Tajoo* fa'a kanneen Ummata naannootiin akka malkaa falaatti dhimma itti bahaa turan yoo ta'u.

Mootummichi yeroo sanii malkaa-falaa kanneen Ummata irraa kaasuudhaan gara lafa qonna-babal'aa mootummaatti jijjiiruun, akka Oomshinni kudiraafi mudiraa abbootii qabeenyaa irratti oomshamu taasise. kan yeroo ammaa kanas, iddoon malkaa falaa

kunniin oomsha *Abaaboo Hoolaandii* fi kudraafi mudiraa “*castel winery*” jedhamaniin qabamanii jiru.

Akkasuma, bakka hawaasni ayyaana Tajoo kana boodarra itti kabajatus irraa buqqisuuni iddoo dirree kubbaa miilaa taasise. Ammas dabalataan, hawaasni kabaja ayyaana isaa qabatee Malkaa-Baatuutti godaannaani bakka kanas akka manni amantii Ortodoksii irratti ijaaramu godhe.

Osoo dhuma manni-amantaa Ortodoksii kuni achittis hin ijaaramniin duraa yeroo dheeraadhaafi haawwotiin Ummata ganda sanii, *Oromoo-Waayyuu* kabaja ayyaanota adda addaa malkaa- Baatuu kanatti kabajataa turaniiru. Bakka kanatti kabajataa turaniiru.fkn: kan akka *Ateetee, Itti deemsiiisuu, Sifoo-Loonii* fa’a achitti raawwataa turaniiru.

Osoodhuma kuni iddoo kanatti ta’ee jiru mootummaan *Xiribbaa* achii buqqisuun akka manni amantaa irratti ijaaramee maqaan bakka sanii akka geeddaramu taasise. Haa ta’u malee, ayyaanni *Tajoo-Roobaa* hamma danda’an irratti duulamee hidda ishi kutuufi yaalamus hin taane, hin milkoofne. kanaafi deebitee *gabbatee dagaagiddee* aadaafi safuu ofii guutatee kabajamuu kan jelqabe bara 2007*A.L.H.* yoo ta’u, isa kanas lubbuu itti deebisanii kan akka ayyaanni Tajoo miila lamaan deebi’ee dhaabbatu ga’ee olaanaa taphatan *Abbootii Gadaa Waayyuu* tiifi wa/ra Aadaafi Turiizinii aanaa *Adaamii Tulluuti* akkaataa manguddoota biyyaafi hayyoota argaa-dhageetti *waayyuu* irraa hubachuun danda’amutti.

Har’a garuu, ayyaanni *Tajoo-roobaa* ykn Ciini Waaqaa Suni akka aadaafi uumee isa ganamaatti deebi’ee seera isaa eeggatee kabajamaa jira jechuudha. Akka ilaalcha, duudhaa, sona isaatti yoo deemame Tajoon ayyaani Waaqaa kuni guutuudha jechuun ni danda’ama. Sababni isaas, kabajni ayyaana Tajoo hawwaasa kamiinuu ofii keessaa hambisuu hin fedhu. Tajoon hiyyeessa hin jedhu, dureessas addaan hin baasu, atii Oromoo ati saba-biraati hin jedhu hundaa qixa ija tokkoon hirmaachisuu fedha malee, Akkaataa hayyootaafi buleeyyii argaa dhageettii irraa hubachuun danda’ametti. Namoonni onnee isaanii irraa ayyaana Tajoo kabajataafi horii falaas kennaa turee bara-baraan hireen isaa guutamaafi deemti.

Kanneen Tajoo-Roobaa, *ayyaana-Waaqaa* onneen isaanii guutuun hin amannees waaqayyoon akkuma dalagaa isaanitti kennaa. Haalli kennaa *waaqaatiifi* Simannaan

ayyaana Tajoo wal-fakkaata. Hawaasni Tajoo seeraan onnee irraa kabajeefi cidha Waaqaa kana bara-baraan ulaagaa isaa guutee kabaje gammachuu bara-baraa argata, manguddoonni biyyaa waayyuu.

Garuu, yeroo ammaa kana namoonni tokko tokkoofi bakka tokko-tokkotti sirna kabaja ayyaana *Tajoo-Roobaa* kana, adeemsa *siyaasaatiifi* yoo itti fayyadamantu mul'ata.

Sirumaayyuu, yeroo tokko-tokko guyyama ayyaanichaatu akka fedha isaanii akka adeemsa *siyaas-diinagdee* isaaniitii tolutti murteessuufi yoo yaalan argamu. fakeennaafi adeemsaafi raawwilee sirna ayyaanichaa tokko tokko keessa Seenuun dabsuu barbaadu. Fkn:Sirna raawwii adeemsa *Laallee* osoo ta'eefii akka inni raawwii sirnichaa keessaa bahu barbaadu. Adeemsi *Laallee* kun raawwii sirnicha keessatti diina biyya keenna irraa dhiibiifi kan raawwatamu. Kanaafi isaani ni jibbu. Raawwii isaa kanaafi, adeemsi sirna *Tajoo-Roobaa* har'aan tana nu jelaa makamaara, irraa nu jelaa caccabsaafi daddabsaa jiru. Raawwiin sirna kanaa nu jelaa harca'aa jira. Jedhu, abbootiin Gadaafi manguddoonni biyyaa.Fkn, bara Akkaakileefi Abaabilee keennaatti, ayyaanni Tajoo yoo kabajamu faaruun ammaa kuni keessa hin jiru. Too'annan siyaasaa kuni hin jiru.

Garuu amma isaani kunniin itti makamarii *Aslummaa* isaa geedaramaa jira. Jedhu *abbootiin gadaafi manguddoonni* utaa-waayyuu.(*obboo Qawweettii Buttaafi*...kanneen biroos,*Muddee 14,2009.*)

BOQONNAA SHAN: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo

5.1. Cuunfaa

Ummata kamuu keessatti sonaawan, safuuniifi mallottooleen eenyummaa isaa kan ittiin dhimma bahu, kan ittiin ofi ibsuu, kan ittiin wal-qunnamuufi sochii hawaas-diinagdee isaa ta'ee jiruufi jireenya bifa kamiyyuu kan ittiin milkeeffatu karaa aadaa, *Amantiifi Ayyaana* isaatiin. Ayyaanni kan hawaasa kamuu keessatti akkuma salphaatti mul'achuufi itti fayyadamuu danda'aniifi ittiin ofi ibsuu malan gosa kamuu kan addaan hin baafne waan ta'eefi kanaafuu, aadaafi duudhaa garee hawaasa tokkoo kan bu'uuraa, kakaasituu, sissi'eessituufi dadammaqsiituu, akkasumas, yaadachiiftuu kan keessa isaatiifi naannoo isaa wal-qabsiisu hirmaannaa ayyaana isaa keessatti inni qabuun jechuu dha.

Kanaafi, hawaasni Oromoos nagayaafi tasgabbiin akkasumas, badhaadhinnaafi dagaaginna madhaa maatii, sa'aafi namaa, alaafi manaa isaa kan kabajisiifatuunis karaa ayyaana isaatiin jechuudha. Akkasumas, akka adeemsa sirna raawwii ayyaanaatiifi sochiilee kabaja sirna ayyaanaatiifi taasifaman hundi nagayaafi tas-gabbii ummata isaatiin kan wal-qabatu ta'utu ibsama. kunis, kan inni ibsamuun faaruufi weedduu adda-addaa kan hurruubsa hawaassichaatiin yeroofi bakka gara garaa irratti weeddisuun, kadhaafi badhaasa ykn arjooma isaani ayyaana ofiitiifi raawwataniin ta'a.

Akkasumas, sochii raawwii sirna ayyaanaatiifi isaani taasisan bifa himaamsaatiifi Seenaatiin kan waliifi dabarsaa turan ta'uu isaanittu dubbatama. Akkaataa hooggansa karaa seer-qabeessaatiin haa ta'uu karaa mammaaksaatiniifi durduriitiin kan ibsamaa turee ta'utu dubbatama. Waa'een barbaachisummaafi, murteessaa ta'uun nagayaafi tasgabbiin jiruufi jireenya hawaasaa keessatti kanaafi kan ayyaannis faayidaa isaa keessatti ga'ee olaanaa taphatuufi.

Akka waliigalaatti, Amantiilee adda addaatiifi Ayyaanota amantii kamiinuu wal hin qabanne kan adda-addaattu aadaa hawaasa Oromoo keessatti mul'atu, argamus. Kanaafuu, qorannon kunis, kan inni irratti xiyyeeffateefi kaayyeffate nagaya buusuufi tokkummaa uumuu, roobaafi qabana buusuu sa'aa namaatiifi ummata Orommoo ayyaanota isaa irratti hundaa'ee hawaasni Arsii Utaa Waayyuu ayyaana Tajoo-roobaa baayi'ee barbaachisaafi murteessaa ta'uu isaatiin. Kanaafi qorannichi kan ibsuufi

yaale: Innis, adeemsaafi raawwii tartiiba ayyaanichaafi yoomessa ayyaana Tajoo-roobaa, *hirmaattotaafi* ga'ee isaan raawwii ayyaanichaa keessatti qaban, *barbaachisummaa* ayyaanichi qabu ibsuufi qorataan qorqnnoo kanaas tattaaffii taasissee jira.

Walumaagalatti, ga'een ayyaana Tajoo-roobaa siyaas-diinaagdeefi jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti qabu ibsuufi yaalamee jira. Daabalataanis, ayyaanichi haala jiruufi jireenya hawaasaa keessatti, akkamiin nagaya buusuufi tokkummaa uumuu irratti ga'ee akkamii akka qabu ibsuufi carraqamee jira. Akka amantaa hawaasa Oromoo Arsiiitti keessumaayyuu Arsii-waayyuutti yoo ayyaanni Tajoo seeraafi uumee isaatiin raawwatamee milkaa'e, waa hundinuu bara sana kan milkii ta'a. Kana jechuun alaa-mananaa quufni seena, sa'aa-namatu hormaataan badhaadha, oomishaaf oomshittummatu babbal'atee barri kan quufaa ta'a.

Arfaasaa roobee caleen margitee, sa'aa namni quufa, booroon gabbinna ta'a. Yoo Tajoon akkaataa *Seeraafi uumee* isiitiin kabajamtee, *Saddeeta seeraatiin* xumuramte, *Saddeeta uumeetiin* falamte, akkasumas, saddeeta aadaatiin badaafamte, *Arfaasaa* bara sanii ganni yoowaan galee waa hundi badhaadhinnaafi quufaan, nagayaafi roobaan raawwata. Yoo ayyaanni Tajoo akkaataa seeraafi uumee isaatiin osoo hin kabajamne hafte immo Waa hundinuu kan kanaa olitti badhaadhinnaafi dagaagina yookiin hormaata milkiiti jechuun ibsine suni bu'a dhabeessa ta'ee hafa. Innis hormaata sa'aa-namaattu xiiqqata, kormi hin bookkisu, saan hin mar'atu, fardi hin himimsu, wodallis hin alaaku.

Walumaagalatti, sa'aa-namattu, badda- lagatti, ambaa-diinatti *yaatoofi cinii* naqa asanatoofi makkaadhoo dhabeessa godha. Kuni hundi kan ta'u yoo Tajoon sonaafi asanattoo isaatiin raawwatamuu dhabde, Kan ta'uudha.

Akka amantaa hayyootaafi manguddoota argaa dhageettii waayyuuti. Yoo raawwiin sirna ayyaana Tajoo bade roobni hin roobu quufaa qananiin, gabbinniifi badhaadhinni hin jiru. Akka Oromoo Arsii waayyuutti bara sani hoongetu hammaata, beelaafi gadadotuu baayi'ata, Waaqatu ardiifi samitti dallanee jedhameetuu amanama. Kanaafi Tajoo dabsuun Waaqa biratti yakka jedhameetuu fudhatama. yoo Tajoo ayyaanni isaa dabee wanti hund kararraa bade, bara itti aanutti wanti hundi sirni raawwii isaa *dachaa*

ta'a. Sababni isaas, kan bara darbe sana baddee-babadde, dabdee-dadabde sana deebisanii araara Waaqaa kadhachuufi eeggachuufi bara kana *dachaa* ta'eetuu kabajama akka seeraafi qajeelfama Tajooiti. Akka uumeefi makkaadhoo *Tajooiti miti makkaadhoo qofa akka asanattoo isaatti* jechuu dha. Ayyaanni Tajoo *dhaabbata tokkummaafi jaalala* hawaasaa irratti bu'uureeffamu kan nageenyiifi tas-gabbiin ummataa keessatti uumamu. Ummanni sirna ayyaana Tajoo-roobaatiifi waggatti Yeroo tokko wal-gahu. Waaqa kadhatu, Waaqa isaanii waliin abdiin gurmaa'anii yaadaafi irree tokkichaan gamtoomanii dhaabbatu. Kanaafi abbootiin Gadaa, bakka-bu'ootaafi hooggantoota sabaafi qaccee akka gadoo xixiqqaafi gurguddoo addaan baasanii Qixxeefi dhiyeessani ajaju yaa'ii Qixxeetiifi jechuudha.

Akkasuma, manguddoonniifi jaarsoliin biyyaa wal-dhabbi dhuunfaa, kan maatii, kan worraafi ollaa keessaafi alaa, gosaafi qaccee kan bakka bu'oota gosaatiin dhiyaate kanneeniif araara buusu. kan Araara jaarsoliifi manguddootaa dide immo gara abbootii Gadaatti dhiyessuun, Abbootiin Gadaas kanneen araara jaarsolii *Qixxee* sana didan irra deebi'anii gorsu, akeekkachiisu, akka kabbaja sirna ayyaana Tajoo-roobaa irratti garaa-keessa gadootiin hin hirmaanne itti himu.

Akka aadaafi duudhaa Oromootti kabaja ayyaanaa Waaqaa irratti garaa-gadootiin hirmaachuun akka hin danda'amne mara kan ummata Oromoo Arsiillee Ayyaana Tajoo-roobaa irratti akkasuma, Kana jechuun gadoo garatti baatanii ayyaana irratti hirmaachuun akka waan Waaqa miidhaniitti ilaallama. Kanaafi bu'aan, hedannoon ayyaana irraa abdatamu suni ni baraaxawa. Kanaafi namoonni garaa gadoon jiran jelaas araaramni Waaqaa ni baraaxawaa,ni hanqata. Kanaafi namoonni garaa gadootiin jiran marti dursanii himatanii, fixatanii ayyaanicha irratti hirmaatu. Kuni ta'uu baannaani wal-dhabdee garaatti qabatanii ayyaana irratti yoo hirmaatan dhaloota boruu kan worra saniittu bada. Manaa qaccee isaaniittu cita. Akka jechaafi yaada, hayyootaafi manguddoota argaa dhageetti Utaa-waayyuutti. Kanaafi, Qophi haal-duree ayyaana Tajoo-roobaa keessaa inni barbaachisaafi murteessaan wal-dhabdee dhabamsiisuufi nagayyaafi tas-gabbii buusuun, fiduun hawaasa keessaa ta'a jechuudha.

Isa kanaatu, *faaydaa Ayyaanni Tajoo-roobaa* ummataafi qabu keessaa isa tokko. Dabalataanis, guyyaaadhuma kabaja ayyaanaa sanis osoo sirni *badaaffannaa* ayyaanaa

hin eegalin dura *malkaa* falaa irratti abbootiin Gadaa akkas jedhanii lallabu yookaan beeksiisu “Namni gadoo walii qabdan, kan garaa keessan waliifi madaa yoo jiraattan osoo walii hin tufin *malkaa* hin bu’inaa, Waaqaan walitti nu hin buusinaa, guyyaan haraa guyyaa ijji Waaqaa nama hunda irra jiru waan ta’eefi ija waaqaa hin bu’inaa” Jechuun erga akeekkachiisanii booda, namni hundi ka gadoo qabu walii dhisee, waliifi tufeen booda yoo gadoofi wal-dhabdeen gosa lamaaniifi balbala lamaani jidduu jiraattes dursanii abbootii Gadaatti beeksisu.

Sana booda, Abbootiin Gadaa dhimmicha irratti mari’achuun malaafi fala furmaataa kaa’u, Sirna badaaffannaa dura jechuudha . Rakkoon kuni gara guyyaa biraatti hin darbu. Sababni isaas guyyaan har’aa kuni guyyaa ayyaana Waaqaa waan ta’eefi guyyaa nageenni itti bu’ee mirkanaa’utuu har’a waan ta’eefi. Karaa, biraatiin ummanni Oromoo hin taaneefi Oromoonni Arsii hin taanes yoo walitti bu’iinsi hawaasa Oromoo Arsii kana waliin kan wal-qabate ta’e guyyaan itti wal-dhabdee isaanii kana karaa bakka bu’oota isaaniitiin sirna Ayyaanaa kana irratti himatee, ibsatee araaramnee nageenni jidduu isaaniitti bu’us guyyaaduma kana.

Fkn: walitti bu’iinsa lafa marga dheedichaa, kan bishaanii ykn haroofi *malkaa* kannneen biroos yoo hawaasa Oromoo Arsii waayyuu waliin kan walitti bu’an ta’e sirna badaaffannaa ayyaanaa dursanii kan hiikkamuu qabu waan ta’eef sirna kabaja ayyaana Tajoo-roobaa irratti yookaan keessatti araara waaqaa diduun kan hin danda’amne waan ta’eefi Waaqnis nama araara didu waan itti dallanuufi Abbootiin Gadaa waayyuu sirna badaaffannaa dursanii rakkoo bifa kamiiniyyuu uumame falaafi mala kaa’uun araaraafi nagaya buusu. *Akka hayyootaafi jaarsota argaa dhageettii Waayyu irraa hubachuun danda’ametti.*

5.2. Argannoo

Bakki kuni, Bu'aan qorataan qorannoo isaa irraa ni argadha jedhee karoofatee ka'e hamma tokko argadhe jedhee fudhates kanneen kanaa gaditti tartiibaan ibsamana fakkaatu. Isaanis: Ayyaanni Tajoo-roobaa kan Ummanni Oromoo Arsii Utaa-Waayyuu Waaqa isaa irraa *Rooba Arfaasaa* kadhachuun araarama waaqa isaa itti gaafatu. Ayyaana kabajamaafi jaalatamaa Ummata kanaati.

Yoomeessa Ayyaana Tajoo-roobaa yoo ilaalle immoo *Ayyaanni Tajoo-Roobaa* waggaa keessatti si'a tokko ji'a Ammajjii gara *jal-qabaatii ykn xumuraa* irratti kabajama. Bakki inni itti kabajamus Aanaa *Adaamii Tulluutti*, Haroo-Booramootiifi bulchiinsa magaala Baatuu, Malkaa-Baatuu irratti. Karaa hirmaattota ayyaannichaa yoo ilaalle ammo hawaasa Oromoo Arsii keessaa damee *Utaa-Waayyuu* keessatti hordoftoota *Amantii* kamiyyuu osoo addaan hin baasin sadarkaa *Umriifi Saalaatiinis* osoo addaan hin qoodini qaamoonni hawaasaa kamiyyuu kan irratti hirmaataniidha.

Karaa faaydaa ayyaanichi hawaasa naannoo saniitiif kennuun yoo xiinxalle immo, Ayyaanni *Tajoo-Roobaa* akkuma moggaasa maqaa isaa kan *roobaafi nagayaati* ayyaanna *araaraafi tas-gabbiitii* kan milkii, quufaafi misaati, kan qabbanaati, kan badhaadhinnaafi hormaataati, kan waa mara ummata naannoo saniiti.

Karaa adeemsaafi raawwii isaa yoo ilaallee immoo, Tajoo-roobaa hanga guyyaa Abbootiin Gadaafi *Ayyaan-dhooftuu* Orom-duroo ilaaluun teessuma Urjiifi Addeessaan, Bakkalachaa irraa kaasee tartiiba *tokkoo-lamaa* isaa hordoftee hanga guyyaan falaafi Xiribbaa dhawuun, akkasumas, Tumaa seeraatiifi *murtii Seeraa hanga gahuutti deema*. Ummanni Oromoo Arsii keessaayyuu Ummata Arsii utaa waayyuu keessatti babalachaa dhufuu *Amantiilee Musliimaatii, Kirsitaanaatiifi Piroteestaantii* irraa kan ka'e, akkasumas, laafaa dhufuu bulchiinsa Sirna Gadaa irraa kan madde ilaalchiifi xiyyeeffannaan ummanni naannoo sanii ayyaanichaafi *qabu baayi'ee laafaa dhufeera*.

Walumaagalatti, akkaataan sakatta'a *raawwiifi adeemsa* ayyaana Tajoo-Roobaa kanneen kanaa olitti ibsamani kana yoo ta'u, maal ta'uu qabaan, maal-woyyaani sirna raawwii adeemsa ayyaanichaa kan kutaa itti aanu yaada-furmaataa (yaboo) keessatti ilaallamu ta'a .

5.3. Yaboo

Qorataan qorannoo kanaas yaada furmaataa rakkoo kanaa ta'a jedhee yaade akka tarreeffama kanaa gadhiitti ibsee jira. Innis, sirni kabaja ayyaana Tajoo roobaas ta'ee ayyaannoonni kanneen duraani *Akkaakileefi Abaabileen* keenniin kabajamaa ykn itti fayyadamaa dhufan sunniin haalotaafi sababoota adda addaa irraa kan ka'e, laafaafi dadhabaa dhufuu bulchiinsa sirna Gadaa-Oromoo irraas kan ka'e kuuwwan isaanii badanii-babbadanii jiru.

Kuuwwan isaanii aslummaa ykn originality isaanii gadi dhiisanii yeroo ammaa kana kanneen aadaafi duudhaa, safuufi sona Orom-duroo qabatan kanniin akka *ayyaana* Tajoo-roobaa, ayyaannoonni Oromoo kanneen akka jiruufi jireenya hawaasummaa kan akka Wijjoo, *Idiriifi Xinbiliiqoo* kanniin kana fakkaatan, kanneen biroos kan akka *Jigii, Daboo, Woonfalaafi* k.k.f. isaan biroos Aadaafi Duudhaa hawaasummaa gabbataa baduun haa hafuu, hambaani isaaniitiifi sonni ykn duudhaani isaaniis hawaasa keessaa badaa aadaa, barmaatilleefi *Amantiileen* akka amantii *Misliimaa, Toohidaa* amantii *Kirsitaanaafi Piroteestaantii* fa'aan liqinfamee, dhokatee jira.

Akkasumas aadaan gabbataafi badhaadhaan kan Orom-durii dhiisiitii, Dhatoota har'aatiifis *mallattoo eenyummaa* isaatiifi Gaachana *Walabummaa* isaan ta'ee tajaajilaa kan jiru yeroo ammaa kana laafaafi dadhabaa dhufee naannoo Oromiyaa guutuu keessaa iddoo muraasa qofaatti uumeefi sirna isaa eeggatee kabajamaa jira.

Dabalataanis, kan Oromoonni ittiin beekkamuufi boonu akkaataan *Dhaha-Oromoo* yeroo ammaa kana *Ayyaani-Beekituuniifi*, Jaarsoliin manguddoonni *Oromoo* dhumaa waan jiraniifi aadaani, duudhaafi safuun, akkasumas, hambaleen isaani durii kanneen ganamaa sunniin yeroo ammaa kanatti dhabamaa jiru. Kanaafi, dhaloonni inni har'aafi borii kuni *ballaa ykn jaamaa* daandiin jelaa bade ta'anii akka hin hafne, ammumarraa osoo yeroon hin darbine warren barataniifi Wa/raaleen AadaafiTuriizimii *Aanaa Adaamii Tulluutiifi* Bulchiinsa Magaalaa Baatuu Carraaqqiin taasisaa turan akkuma jirutti ta'ee ammas yeroo dhumaan osoo gadaanisa seenaa ta'ee nu hin madeessine aadaafi safuun, duudhaa Ummataa kana baraaruufti harka wal-qabatanii socho'uun amma jedha. Qorataan qorannoo kanaa.

Kanumaan wal-qabatee, yeroo ammaa kana hawaasa keessatti fudhatamaafi dhageetti kan qaban *abbootiin gadaatiifi manguddoonni* biyyaa kan kanaan duraa caalaa osoo jabaatanii isa kana irrattii hojjatanii jedha. Dabalataanis, aadaa, duudhaa, safuufi sonaawwan bareedaan kanaan dura ummanni kuni itti fayyadamaa tureefi dhimma itti bahaa ture kanneen badii irraa baraaruufti adeemsa isaaniis akkuma jiranitti soneessanii hamayyeessuun dhaabiileen barnoonni olaannoofi kolleejjoonni barnootaa naannoo Oromiyaa keessa jiraniifi hayyoonni dhimmi kuni isaani ilaallattuufi quuqama sabaa, amantii, aadaa, seenaa, duudhaafi Afaan ofii qaban waa'ee kana irratti hirmaannaa oo'aa taasiisuu qaban jedha.

Akkasumas, barattoonni *Yuunivarsiitotaafi Kolleejjota* Oromiyaa keessa jiraniif Warreen Yuunivarsiitota Biyyatti kanneen biroo keessatti *barsiisaniif baratan* kanneen dhalootaan Oromoo ta'ani hundi isaanii *hanqinnaafi salphinna* aadaafi duudhaa sabaa kana baraaraa baafnee amaanaa manguddootaafi jaarsolii irraa fuunee ykn dhaalle sana dhaloota boriitiifi dabarsuufi yeroon isaa amma jedha qorataan qorannoo kanaa !!!

Wabiilee

- Abas, Haji. 1982:13. The History of Arsii(1890). BA thesis in History, Addis Ababa University.
- Addunyaa Barkeessaa. 2011. Akkamtaa; Yaadrimee Qorannoo Hujoo. Finfinnee, Oromiyaa.
- Aguilar (2005:58), The Oromo of Ethiopia maintain “peace” (The politico-military and Ritual system of the Oromo.)
- Alexander ,B, C. 1997. Ritual and Current Studies of Ritual. Overview Anthropology of Religion: A Hand book, Ed.S.D. Glazier, pp.139-60. Westport.
- Anneessa –Kassami (2011:489), The Rite of passage .Chicago University press,
- Asmaroom Laggasaa. 1973. Gada. Three Approaches to study of African Society. New York; Macmillan.
- Boonsamoo Mi’eessoo(2005/2013) Madaala Sammuu, Finfinnee ,printing work. PLC.
- Clifford, Geertz. And Victor-Turner. 1973. The Interpretation of Cultures. New York: Basic Books.
- Dajene Gemechu (2002/007). some aspects of Conflict and Conflict Resolution among Waliso Oromo of Eastern Macha, with Particular Emphasis on the Guma. Addis Ababa: University Press, PLC.
- Dani’el Deressa. (2002 Continuity) and changes in the status of Women: The case of Arsi Oromo living Adjacent to upper Wabe valley (Dodola). Addis Ababa. University. press.
- Dan Ben-Amos, (1979:430), ‘Folklore in African society vol.6, no.2 (Autumn, 1975) pp.165---198.

- Dastaa Dassaalany 2013. Bu'uura Qorannoo. Addis Ababa: Printed by Far East Trading. PLC.
- Dirribi Damusee, 2012. Ilaalcha Oromoo . Finfinne printing and publishing S.C.
- _____, 2009. Ilaalcha Oromoo: Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo Finfinnee: D.G. Printing and publishing Enterprise.
- Dorson. R.H. 1972. Folklore and Folklife: An introduction .University of Chicago Press.
- Durkheim, Emile. (1915/1965). The Elementary form of the Religious Life. Translated by J.W. Swain. New York: The Free Press
- Fedhasaa Taaddasaa. 2013. Subii: Bu'uura ogbarruu Oromoo , Finfinnee: subii Printing Press
- Filee Jaallataa (2016). Beekumtaa Oromoo Finfinnee: Mana Maxxansaa Raajii.
- Gadaa Melbaa. (1988). Oromia; An Introduction Khartoum.
- Gennep, Arnold. van. 1960. The Rites of Passage, Chicago; University of Chicago Press.
- Huseen Badhaasoo. (2000). Seera Fuudhaafi Heeruma Oromoo Arsii. Finfinnee commercial P.E.
- Mohammed Hassen, (1994:44), The Oromo of Ethiopia, A HISTORY 1570—1860, Cambridge. Cambridge UNIV. Press.
- Leellisaa Aadaa .(6,413.LW), Kudhaama Seenaa . Elleni P.P. PLC.
- Leylaa Qashuu. (2009). Arsi Oromoo Society viewed Through its Wedding Music. In proceedings of the 16th International conference of Ethiopian studies .Trondheim.
- Maammoo Gadaa . (2013). Duudhaa: HY. International . Finfinnee.

- Monica Wilson; 1954:240, The Rituals as fundamental to social life and the key to understanding of the Essential constitution of human society. By J.W,swain New YORK. The free press.
- Sims and Stephens . 2005. Living Folklore; An Itroduction to the study of people and their Traditional : longman: Utah state University Press.
- Tambiahi,(1979:119),”Aperformative approach to Ritual” in culture Thought and social’s action in Antropological perspective. British Academy,press.
- Toleeraa-Tasammaafi Hundeessaa-Waaqwoyyaa. 1995:13, Seenaa saba Oromoofi. Sirna Gadaa. Finfinnee.
- Workneh Kelbessa. 2001.Traditional Oromo Attitudes to wards the Environmental: An Argument for Environmentally sound development. Social science Research Report series, number19. Addis Ababa; OSSERA.
- Van-Gennepi,(1960:42),Sacred on the performative Turn in social science (The rite of passage),Chicago, University press.
- Zuesse, (1987:405). Ritual in Encyclopedia of Religion v,12 ed.M.ELiad,pp,405.New York.

Dabalee A: Gaaffiilee Afgaaffii

Gaaffiilee Adeemsa Qorannoo keessatti Raawwatamuu qaban.

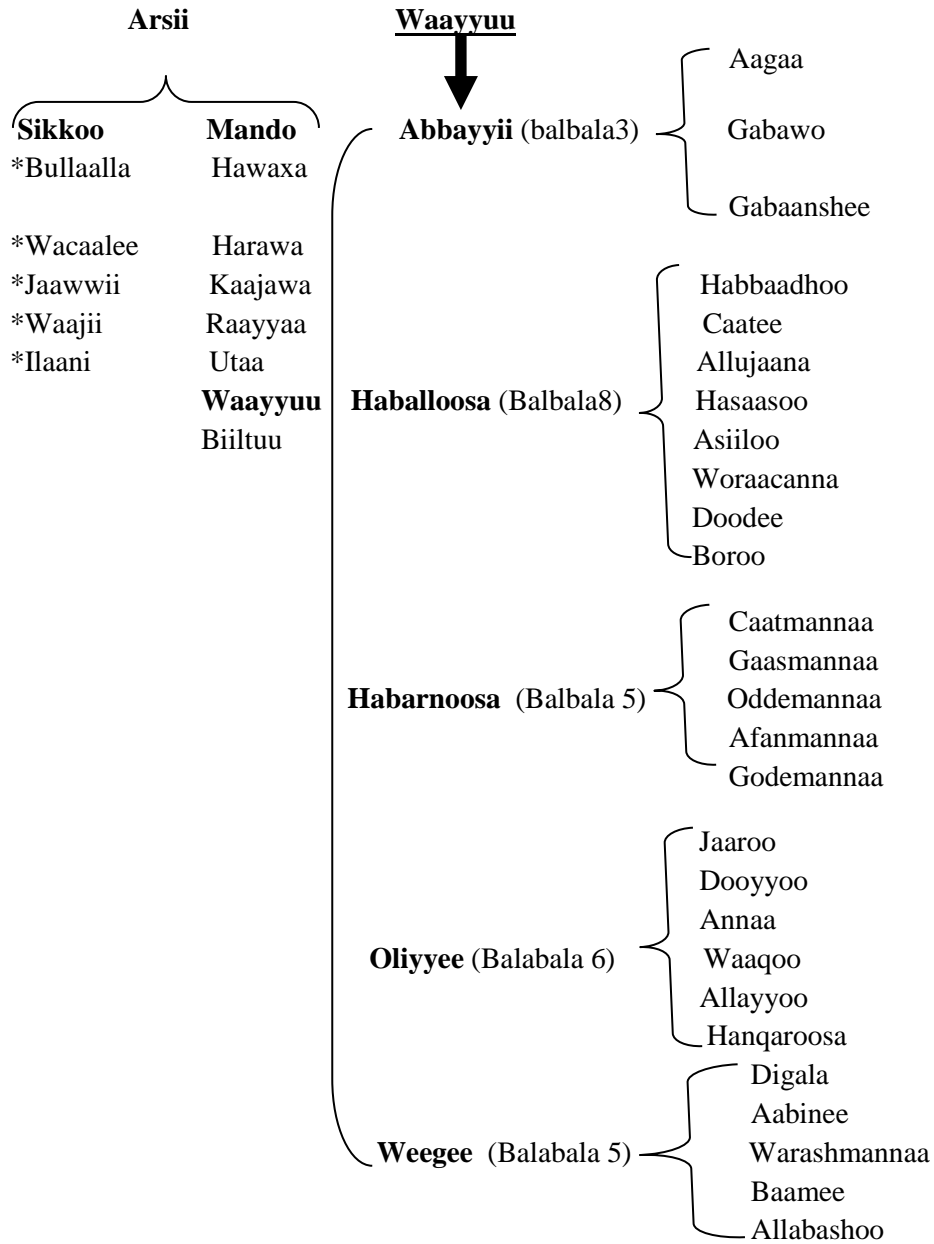
1. Mogaasni maqaa Ayyaana Tajoo Roobaa kun ka'uumsi isaa maal irraay ?
2. Ayyaanni Tajoo Roobaa yoomii fi eessatti kabajamuu eegalee?
3. Ayyana Tajoo Roobaatiin alatti ayyaanni bebbeekkamaan naannoo kanatti kabajaman kam fa'a?
4. Ayyaanni Tajoo roobaa yoo kabajamu kutaa hawaasaa keessaa eenyuun fa'a hirmaachisa? Eenyuun fa'a hin hirmaachifne? Maalliifi?
5. Ayyaanni Tajoo Roobaa yeroo akkamii kabajama? Yeroo murtaa'aa ta'e qaba mo'o, yeroodhuma barbaadametti?
6. Namoonni kabaja ayyaanichaa irratti qooda fudhaatan ga'een isaanii sirnicha irratti raawwatan tokkuma mo'o garaagara?
7. Dhangaan Nyaataa-dhugaatiin Aadaa kan kabajaa ayyaanichaa irratti qophaa'u maal fa'a ?
8. Amantaaleen biroo kan hawaasni naannoo baay'inaan kabajatu maal fa'a?
9. Haalliifi Akkaataan dhiyeenna ayyaannichaa maaliin deegarameetti dhiyaata? Kunis: soochii qaamaatiin mo'o ? Weedduu sagaleetiin? lamaaniinuu?
10. Raawwii sirna ayyaanichaa dursanii haaloonni, ta'eeffan jela bultii ayyaanichaafi raawwataman maal fa'a?

Dabalee B: Daawwannaa Dirree

Ayyaana Tajoo Roobaa irratti raawwaachuufi qopheeffate.

1. Adaamsi Ayyaana Tajoo-Roobaa tartiiba taateewwanii ykn sirna walfaanoommii duraa-duubaa qabaa? A/ Eeyye B/ Lakki
2. Ayyaanni Tajoo- Roobaa iddoo murtaa'aa itti eegalamu qabaa?
A/ Eeyye B/ Lakki
3. Kabaja Ayyaana Tajoo-Roobaa irratti qaamonni hawaasaa hundatu hirmaata mo'o muraasa? A/ Eeyye (hunda) B/ Lakki {muraasa}
4. Kabaja sirna ayyaanichaa irratti meeshaan Aadaa kan ayyaanicha feessaniifi midhaassan ummataa qophaa'ee jiraa? A/ Eeyye B/ Lakki
5. Sirni kabaja ayyaanichaa akkaataan dhiyeenna isaa sochiilee adda addaatiin {qaamaatiin} deeggarametii? A/ Eeyye B/ Miti
6. Meeshaan Aadaa sirnicha irratti ummataani dhiyaate ergaa, dhaamsa sirni -chaatiin wal simataa? A/ Eeyye B/ Lakki
7. Adeemsa sirna ayyaanichaa dursanii ta'eewwan jela bultii isaatiifi raawwatamani jiruu? A/ Eeyye B/ Lakki
8. Ayyaana Tajoo-Roobaatiin alatti ayyaanni biroo kan naannoo sanatti baldhinnaan kabajamu jiraa? A/ Eeyye B/ Lakki
9. Sirna raawwii ayyaanichaa keessatti ta'eewwani, mul'istoonni jal qabaafi xumura ayyaanichaa argisiisan jiruu? A/ Eeyye B/ Lakki
10. Kabajni sirna ayyaanichaa safuufi duudhaa isaa eegatee raawwatameeraa?
A/ Eeyye B/ Lakki

Dabalee C: Hidda Latiinsa Arsii

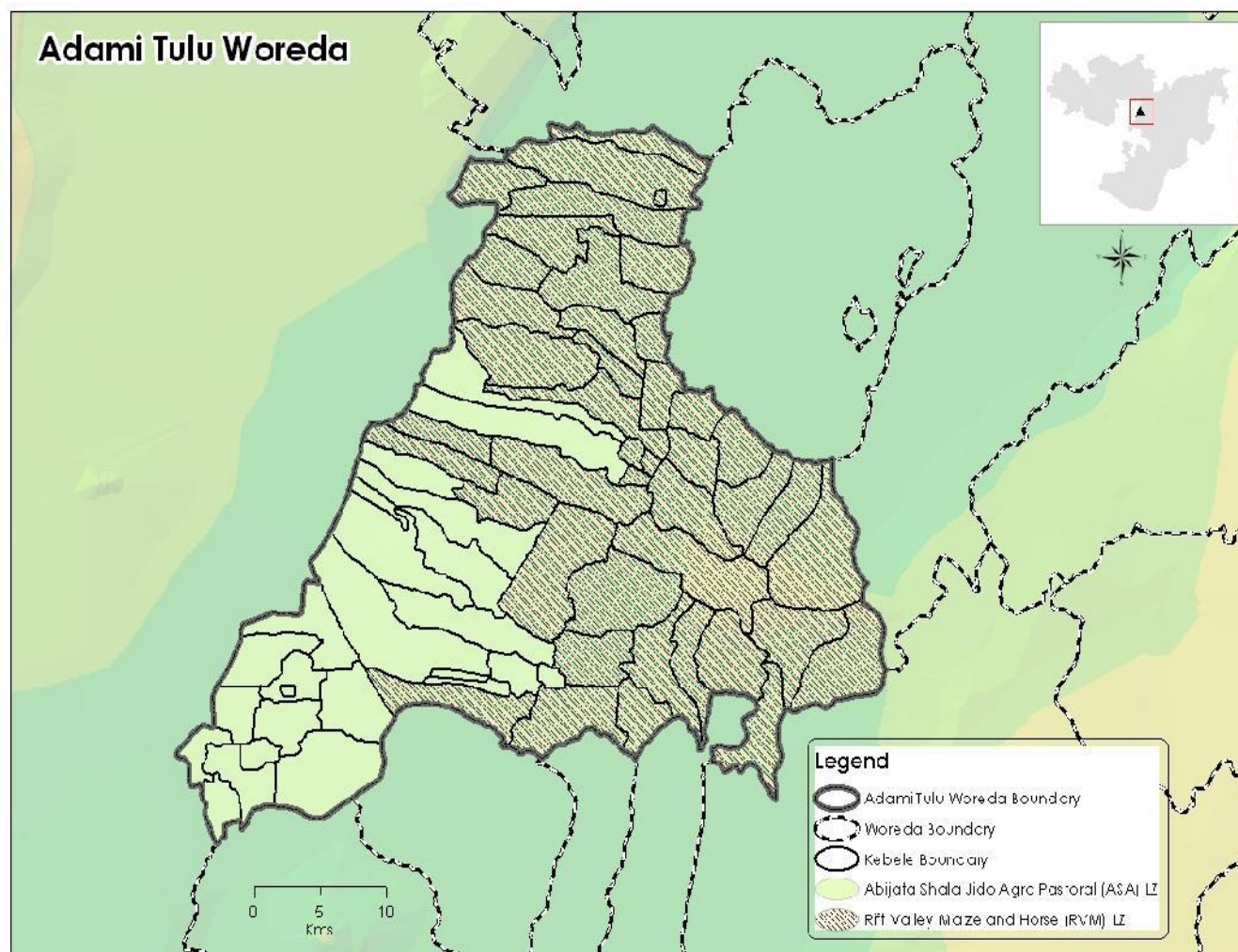

Dabalee D: Maqaa Odeeffkennitootaa

T.L	Maqaa Odeeffkennitootaa Gosaa	Umrii	Gahee hojii isaaniifi Gosa isaanii	Iddoo af-gaaffii Itti adeemsifame
1	Buntii Gidirsa	67	Jaarsa biyyaa,Oliyyee	Booramoo
2	Abduramaan Dhaqqabii	42	Abbaa Gadaa,Oliyyee	Booramoo(Baatuu)
3	H/ Useenaa Sakakoo	82	Jaarsa,Humphannosa	Baatuu
4	H/Gammachuu Maguu	74	Jaarsa,Doodaa	Baatuu
5	Qawweettii Tufaa	67	Jaarsa, Gadaa,Habarnoosa	Baatuu
6	Galatoo Gadaa	76	Bakka bu'aa gosaa,Oliyyee	Booramoo
7	Kaawoo Dhaqqaboo	88	Bokkicha,Oliyyee	Baatuu
8	Dashaa Milkeessoo	48	Jaarsa,Oliyyee	Booramoo
9	Bariisoo Baatii	50	Bokkuu ,Oliyyee	Booramoo
10	Bonxaa Badhaanee	85	Raaga,Oliyyee	WI/Booramoo
11	Galatoo Barbaadoo	80	Gadaamojjii,Oliyyee	Booramoo
12	Qawweettii Heeyyii	68	Jaar/Gosa,Oliyyee	Booramoo
13	Eda'oo Buudee	64	Jaarsa Biyy/Oliyyee	Booramoo
14	Bantii Sakaaloo	72	Manguddoo,Oliyyee	Booramoo
15	Furoo Abdii	65	Jaarsa Biyy/Oliyyee	Baatuu
16	Kadiir Qawweettii	72	Jaarsa Biyy/Oliyyee	Go/ Joochoo
17	Abbishuu Magarsoo	66	Jaarsa Biyy/Habarno/	Baatuu
18	Asaboo Saddiiqoo	68	Jaarsa Biyy/Oliyyee	Booramoo
19	Eda'oo Tosee	70	Jaarsa Biyy/Abboosa	Baatuu
20	Galatoo Jaanoo	82	Manguddoo Bi/Oliye	Go.JO.Asaboo
21	Kadiir Jimaa	58	Jaarsa Biyy/Oliyyee	Wil/Booramoo
22	Hamaadoo Galatoo	56	Nama Biyy/Haballosa	Suuroo Qulbaa
23	Tibbeessoo Woyyaa	52	Bulcha Gandaa/Hadu/	Habulee Guutumu/
24	Qawweettii Buttaa	78	Gadaa Ambaa,Habar/	Baatuu
25	Abdoo Usheexxoo	47	Cirri-eegduu	Booramoo

26	Mandooyyuu Badhaasoo	65	Abbaa Gada,Habarno/	Baatuu
27	Abbiyyuu Qawweettii	54	Jaarsa Biyyaa/Oliyy/	Booramoo
28	Gammachuu SHuukkaa	70	Manguddo Biyy/Oliy/	Goo/Joochoo
29	Galatoo Henbettoo	68	Abbaa gadaa/Weegee	Baatuu
30	Aabbee Galatoo	69	Jaarsa Biy/ Oliyyee	Booramoo
31	Quufaa Qaabiyyaa	75	B/bu/Gosaa Oliyye	Booramoo
32	Galatoo Huseenaa	55	Manguddoo gosaa	Wilicoo Booram
33	Fayyisoo Nagawoo	65	Jaarsa gosaa	Wili/Booramoo
34	Boonsoo Ahmadi	75	Shanacha gosaa	Booramoo
35	Naanneessoo Muhammadi	70	Manguddo biyyaa	Booramoo
36	Jamaal Filatoo	52	Shanacha gosaa	Booramoo
37	Bulbulaa Kadiir	48	Shanacha gosaa	Hadaansho Boo/
38	Quufaa Shobbee	67	Jaarsa Biyyaa	Weegee
39	Nagawoo Quuxoo	45	Barsiisaa	Baatuu
40	Saafawoo Nagawoo	46	Wa/ra.A.T.A.A.Tullu.	Baatuu
41	Isaa Amaan Tilmoo	35	Wa/ra.A.T.A.A.Tu.	Baatuu
42	H/Ahmadi Garsoo	60	Abbaa Amantaa	Baatuu
43	Sisaay Kaawoo	40	Abbaa Gadaa	Baatuu
44	Badhaasoo Midhaassoo	35	w/ra Aa/T/ M.B.	Baatuu
45	Galatoo Shabbuu	48	Jaarsa Biyyaa	Booramoo

Kan ragaa sassaabe Qorataa Qorannichaatiin.Ammajjii 02fi03/06/ 2009

Suura 1, Barruu Biiroo galiwwan Oromiyaa irraa (2006).

Dabalee F: *Suuraalee Odeefkennitootaa*

Suuraa2: Qixxee Ummataa Sadar/ Gosoota Waayyuutti (Kadiir Aabbittitiin, W/A/T/M/B.)02/06/2009

Suuraa 3; Yeroo Abbootiin Gadaafi Bak.B. Gosaa Eebba Kennan (Kadiir Aabbittitiin, W/A/T/M/B.) 03/06/2009

Suuraa 4: Jala bultii (Tolfannoo) Haroo Booramootti, (Kadiir Aabbittitiin, W/A/T/M/B.)02/06/2009

Suuraa 5: Sirna Laallee, Tolfannoo Irratti. (Kadiir Galchuu tiin W/A/T/M/BA/) 02/06/2009

Suuraa 6, Guyyaa Tolfannoo irratti

Garmaama fardaa guyyaa Tolfannoo irratti (suuraan B/saa Leeliin Quuxootiin)02/06/2009.

Suuraa 7: Dhaddachaa Booramoo (Ta, Ciissichaa Arbaa) .(Kadiir Galchuutiin W/A/T/M/BA)02/06/2009

Suuraa 8: Dullacha Golgaa Falatanii Gara Malkaatti Yoo Bobba'an.(Kadiir Aabbititiin W/A/T/M/BA/) 03/06/2009

Suuraa 9: Yeroo Gara Malkaa Falaatti Bobba'an (*Qoratticha Qorannoo tiin/Bantii Baatii.*) 03/06/2009

Suuraa 10: *Meeshaalee Wayyoomaafi Cirri Eegduu* (*Qoratticha Qorannoo tiin/Bantii B.*)03/06/2009

Suuraa 11: Badaafannaa Malkaa Tajootti (Qoratticha Qorannoo tiin/Bantii B.) 03/06/2009

Suuraa 12: Malkaa Booressuu (Suuraan Kadiir Aabbittitiin W/A/T/M/BA.) 03/06/2009

Suuraa 13: Xiribbaa Dhaabuu, (Suuraan Qorataa Bantii Baatii tiin) 03/06/2009

Suuraa 14: Abbootiin Gadaa Murtii Seeraa Irratti ; (suuraan Qorataa Bantii Baatii tiin)03/06/2009

Waraqaa Mirkanneeffannaa

Qorataan Maqaafi mallattoon koo armaan gadditti eerame kun waraqaan qorannoo
koo kun hojii dhuunfaa kootii ta'uu isaafi yaadawwan qorannoo kanaafi fudhadhe
hunda isaanii wabii keessatti kaa'uu kootiin nan mirkaneessa.

Maqaa Qorataa_____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Ani Dr._____barataan kuni hojii isaan of ittisuuf
dhiyaachuu isaa maqaafi mallattoo kootiin mirkaneessee jira.

Maqaa-----

Mallattoo-----

Guyyaa-----